

วิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่

สารนิพนธ์

ของ

นางสาวนิจนิรันดร์ แจ่มสมบูรณ์

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย

กันยายน 2546

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

895.911

๙๕๕๖๖

๘.๓

วิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่

บทคัดย่อ

ของ

นางสาวนิจนิรันดร์ แจ่มสมบูรณ์

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย

กันยายน 2546

๒ ๒๓๐๓๕๕

๗๘ พ.ย. ๒๕๔๖

นิจันรันดร์ แจ่มสมบูรณ์. (2546). *วิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่*. สารนิพนธ์ กศ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : รองศาสตราจารย์ ดร.อัมพร สุขเกษม.

สารนิพนธ์ฉบับนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อวิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ จำนวน 7 เรื่อง ใน 5 ด้าน คือ ภาพสะท้อนเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศาสนาและความเชื่อ ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศิลปกรรม ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการดำรงชีวิต และภาพสะท้อนเกี่ยวกับธรรมชาติ โดยศึกษาจากเอกสารแล้วนำข้อมูลมาวิเคราะห์ตามจุดมุ่งหมาย และเสนอผลงานการศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์ ผลการศึกษาพบว่า

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ พบว่าขุนนางและประชาชนจะมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ประดุจเป็น เจ้าชีวิต เพราะพระมหากษัตริย์มีอำนาจที่จะทำให้ผู้ใด เจริญด้วย ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ หรือทำให้หมด ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ ได้เช่นกัน และยังพบว่าพระมหากษัตริย์ ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก บำรุงพระพุทธศาสนา โปรดให้มีการสร้างวัด โบสถ์ วิหาร พระพุทธรูป ทั้งนี้สะท้อนให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของศาสนาพุทธในสมัยรัตนโกสินทร์ได้เป็นอย่างดี

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศาสนาและความเชื่อ พบว่า ศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ประชาชนให้ความเคารพเลื่อมใสศรัทธามาก มีการนำเอาหลักธรรมของพระพุทธศาสนา มาประพฤติปฏิบัติ เช่น การทำบุญตักบาตร การเดินทางไปกราบไหว้นมัสการพระตามอารามต่างๆ สำหรับความเชื่อพบว่า สังคมสมัยรัตนโกสินทร์ มีความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ เทพ เทวดา เทพารักษ์ ความเชื่อเรื่องของกรรม ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย ความเชื่อเรื่องความเป็นอนิจจัง ความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ ความเชื่อเรื่องของไสยศาสตร์ ความเชื่อเรื่องของผีसाง นางไม้ เจ้าป่า เจ้าเขา ความเชื่อในเรื่องของโชคกลาง และยังมีความเชื่อในเรื่องของยาอายุวัฒนะอีกด้วย

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศิลปกรรม พบว่า สิ่งก่อสร้างในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น วัด โบสถ์ วิหาร รูปปั้น ได้รับการปั้นแต่งสร้างสรรค์งานศิลปกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ได้อย่างวิจิตรงดงามยิ่ง

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการดำรงชีวิต พบว่า สังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ปรากฏในวรรณกรรม ได้สะท้อนให้เห็นในเรื่องของการสร้างถิ่นที่อยู่อาศัย การแต่งกาย อาหารการกิน การประกอบอาชีพ การคมนาคม การมหรสพ การละเล่น และการเมืองการปกครองไว้อีกด้วย

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับธรรมชาติ พบว่า สภาพธรรมชาติในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น เป็นธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วย สัตว์นานาชนิดทั้งสัตว์น้ำและสัตว์บก ได้แก่ จระเข้ แมงดา ปู

ปลา เต่า แรด ลิง ชะนี นกยูง และทาก เป็นต้น ส่วนพืชได้แก่พันธุ์ไม้ต่างๆ เช่น ต้นโพธิ์ ไทร พิกุล พยอม นมสวรรค์ ลั่นทม นมนาง เล็บนาง มะตูม มะเฟือง เป็นต้น ตลอดจนธรรมชาติตาม ชายฝั่งทะเลที่มีคลื่น หาดทราย กาบหอยที่สวยงาม นอกจากนั้นยังมีพืชสมุนไพรที่มีอยู่ในป่า ตามธรรมชาติ โดยมนุษย์ได้นำมาสกัดเป็นยารักษาโรคชนิดต่างๆ มากมาย

AN ANALYSIS OF SOCIAL REFLECTION IN SUNTHORNPHU'S NIRAS

AN ABSTRACT

BY

MISS NIJNIRUN CHAEMSOMBOON

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree in Thai
at Srinakharinwirot University
September 2003

Nijnirun Chaemsomboon. (2003). *An Analysis of Social Reflection in Sunthornphu's Niras*. Master Project, M.Ed. (Thai). Bangkok : Graduate School. Srinakharinwirot University. Project Advisor : Dr.Umphon Sukhasam.

The purpose of this study is to analyse the reflective images of the Thai society presented in the seven stories of the literature written by Sunthornphu in 5 aspects. They are the reflective images concerning the King, the religion and belief, arts, people's life-ways, and, the nature.

These 5 aspects were analysed through the researches of documents and descriptive analyses, and the results could be summarized and presented below.

The image about the King : it was found that noble-men and people paid their most respect to the King as the dead or the live since the King had the authority to be able to make them prosper with luck, dignity, and admiration. Moreover, it was found that the King was the religion patronage, maintained the Buddhism. These could be seen from the constructions of churches, cathedrals, temples and Buddha's image that well reflected the prosperous of the Buddhism at the beginning of Ratanakosin Period.

The image about the religion and belief : it was found that in that period, Buddhism was the main religion of people. The people had very much faith to it. They also followed the Buddha's teachings or Dharma in their daily life, for example, making merit and virtue, travelling to temples to pay homage to Buddha's image. Concerning the belief, it was found that the people at the beginning of Ratanakosin Period believed in what they had done and accultism, sacred things, gods or goddess, wood nymphs, spirits, as well as, good and bad luck.

The image about arts : it was found that the arts reflected at the beginning of Ratanakosin Period were temples, cathedrals and statues that were built and sculptured fantastically and exquisitely.

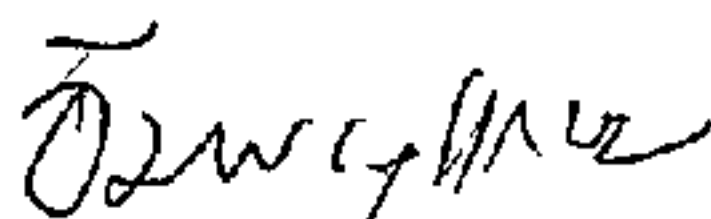
The image about the people's lifeways : it was found that the people's lifeways reflected in the society were dressing, food and feeding, occupations, transportation, performances, and entertainment.

The image about the nature : it was found that the nature at the beginning of Ratanakosin Period were plenty of various animals and plants, for example, the nature of living things in water, on land, in wild ; as well as the plants in the nature, such as,

various trees that were extracted by human beings to make medicines for curing people who were sick.

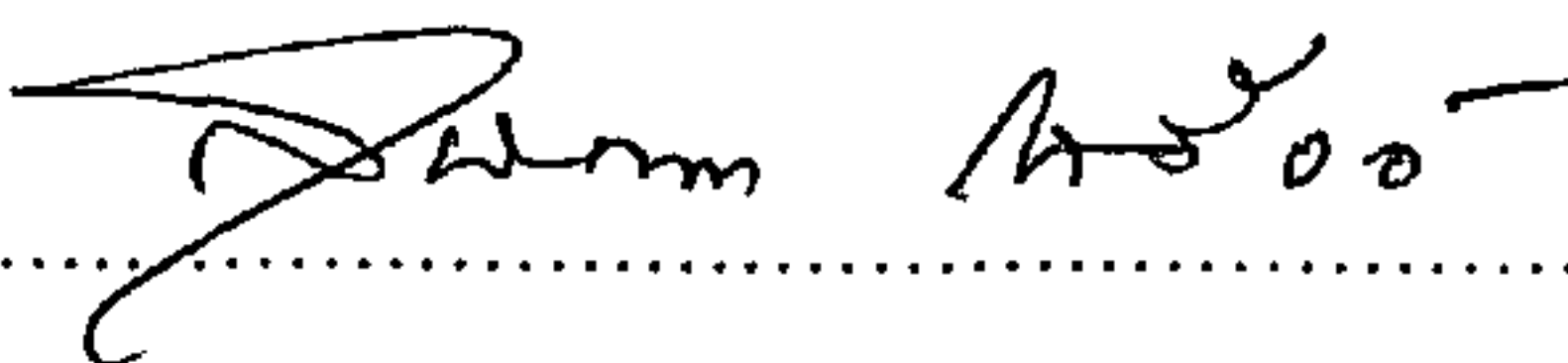
อาจารย์ที่ปรึกษา ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร และคณะกรรมการสอบ
ได้พิจารณาสารนิพนธ์ฉบับนี้แล้วเห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทยของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

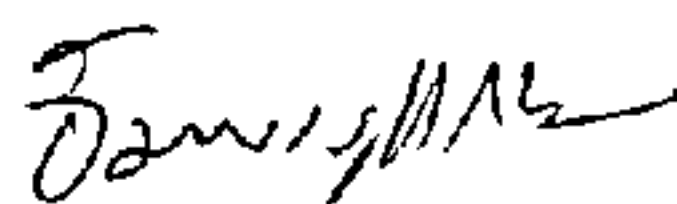
(รองศาสตราจารย์ ดร.อัมพร สุขเกษม)

ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร

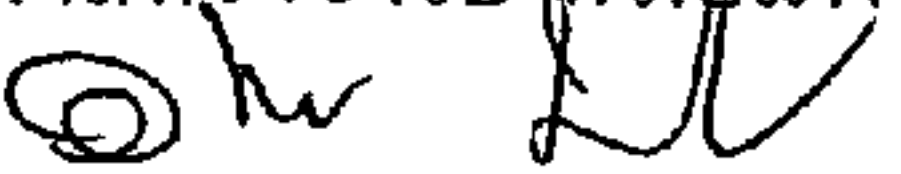
(รองศาสตราจารย์สุนันtha ไสรัจจ์)

คณะกรรมการสอบ

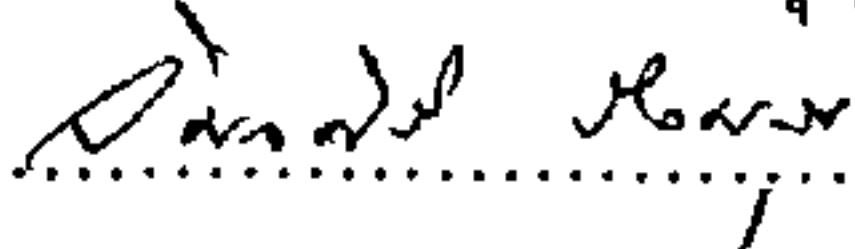
ประธาน

(รองศาสตราจารย์ ดร.อัมพร สุขเกษม)

กรรมการ

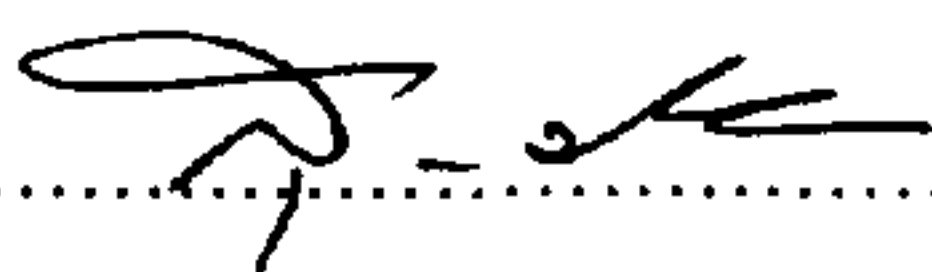
(รองศาสตราจารย์อัครา บุญทิพย์)

กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์วิมลศิริ ร่วมสุข)

อนุมัติให้รับสารนิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

คณบดีคณะมนุษยศาสตร์

(รองศาสตราจารย์สุภา ปานเจริญ)

วันที่ ๒๓ เดือน กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๖

ประกาศคุณูปการ

สารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาจากรองศาสตราจารย์ ดร.อัมพร สุขเกษม ที่กระตุ้นความใฝ่รู้และให้แนวคิดอันเป็นประโยชน์อีกทั้งช่วยแก้ไขข้อบกพร่องต่างๆ เป็นอย่างดี ยิ่ง ผู้ศึกษารูสึกซาบซึ่งในความกรุณาและขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์อัครา บุญทิพย์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์วิมลศิริ ร่วมสุข กรรมการสอบที่กรุณาให้ข้อคิด คำแนะนำและข้อวิจารณ์อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งจนทำให้สารนิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสิ้นโดยสมบูรณ์

ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์นิตยา บุญสิงห์ ที่กรุณาอนุเคราะห์ให้ยืมเอกสารประกอบการทำสารนิพนธ์ฉบับนี้

ขอบคุณอาจารย์อุไรรัตน์ วงศ์นวชาติ อาจารย์สิริขวัญ สิงห์เกลี้ยง และอาจารย์จันทร์สุดโต เพื่อนนิสิตที่มอบความเป็นกัลยาณมิตรแก่ผู้ศึกษามาโดยตลอดการศึกษา ณ สถาบันแห่งนี้

ขอบคุณอาจารย์พิมพ์ประไพ เลิศพรภักดีวงศ์ อาจารย์อาทิตา สง่าดี อาจารย์ประชุม ดันดีสุขารมย์ ที่กรุณาช่วยเหลือในการพิมพ์ต้นฉบับสารนิพนธ์ฉบับนี้ จนเสร็จสมบูรณ์ และขอขอบคุณพี่ ๆ น้อง ๆ เพื่อน ๆ ทุกคนที่คอยให้กำลังใจด้วยความห่วงใย อันเป็นผลให้สารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยดี

ท้ายนี้ ผู้ศึกษาขอน้อมรำลึกถึงพระคุณของบิดา มารดา ครู อาจารย์ ที่ให้การอบรมสั่งสอน สนับสนุนทางการศึกษา ให้ผู้ศึกษาได้ประสบผลสำเร็จดังปรารถนา

นิจันรินทร์ แจ่มสมบูรณ์

สารบัญ

บทที่

หน้า

1 บทนำ	1
ภูมิหลัง	1
ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า	2
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า	2
ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า	3
วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า	3
2 วิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่	4
ภาพสะท้อนเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์	5
ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศาสนาและความเชื่อ	11
ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศิลปกรรม	28
ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการดำรงชีวิต	32
ภาพสะท้อนเกี่ยวกับธรรมชาติ	75
3 สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	88
ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า	88
วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า	88
สรุปผลการศึกษา	88
อภิปรายผล	91
ข้อเสนอแนะ	92
บรรณานุกรม	93
ประวัติย่อผู้ทำสารนิพนธ์	96

บทที่ 1

บทนำ

ภูมิหลัง

วรรณคดีเป็นศิลปะสร้างสรรค์แขนงหนึ่งที่กวีถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดและความใฝ่ฝันออกมาทางภาษาโดยการหยิบยกเรื่องราวต่าง ๆ จากประสบการณ์มาผสมผสานกับลีลาแห่งวรรณศิลป์ที่มีความกลมกลืนกันจนก่อให้เกิดความประเทืองอารมณ์แก่ผู้อ่าน ในขณะเดียวกัน ผู้อ่านก็จะได้รับข้อคิดเห็นหรือทัศนะของกวีที่สะท้อนผ่านเนื้อหาในมุมมองต่าง ๆ กันตามที่กวีจะเลือกสรรมานำเสนอผู้อ่าน เนื้อหาหรือทัศนะดังกล่าวนี้จึงเป็นเหมือนภาพสะท้อนสังคมในยุคสมัยนั้น ๆ ดังที่ วิภา กงกะนันท์ (2533 : 72) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับ วรรณคดีว่าผู้สร้างและผู้อ่านวรรณคดีต่างก็เป็นผลผลิตอย่างหนึ่งของสังคม ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับสังคมจึงใกล้ชิดกันราวกับจะแยกออกจากกันไม่ได้และเป็นเรื่องที่น่าสนใจ วรรณคดีจะต้องคำนึงถึงอยู่เสมอว่ากวีส่วนใหญ่มักจะนำเอาวัตถุดิบมาจากสังคมและวัฒนธรรมอย่างจงใจ นั้นย่อมแสดงว่าสังคมและวัฒนธรรมมีอิทธิพลต่อกวีอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นธรรมดาวิสัยที่วรรณคดีต่าง ๆ จะสะท้อนภาพชีวิตจริงของผู้คนในสังคมขณะนั้นได้อย่างเหมือนจริงหรือใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุด

วิทย์ ศิวะศรียานนท์ (2531 : 96 – 97) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของวรรณคดีกับสังคมไว้ว่า นักเขียนเป็นปัจเจกบุคคลที่อยู่ในสังคมและเป็นสมาชิกของสังคมถึงแม้ว่าจะเป็นคน ๆ เดียว ก็เปรียบเหมือนสามคน กล่าวคือนอกจากจะเป็นนักประพันธ์แล้วยังเป็นหน่วยหนึ่งของคนรุ่นนั้น สมัยนั้นและยังต้องเป็นพลเมืองในสังคมนั้นอีกด้วยและในฐานะที่เป็นหน่วยหนึ่งของสังคมก็ย่อมจะสะท้อนสภาพสิ่งแวดล้อมทางการเมืองและเศรษฐกิจในสมัยนั้นไว้ด้วย

การแสดงพันธกิจทางสังคมของวรรณคดี จึงเป็นการยืนยันความคิดของกวีที่มีความรับผิดชอบต่อสังคม การพิจารณาเนื้อหาของวรรณคดีเรื่องหนึ่ง ๆ นั้นจะทำให้เห็นความรู้สึกและวิธีการมองดูโลกของกวีด้วย ดังที่ บรรจง บรรเจิดศิลป์ (2527 : 81 – 85) ได้กล่าวถึงการเขียนหนังสือว่าเป็นการแสดงบทบาททางสังคมอย่างหนึ่งซึ่งนักเขียนมีความตั้งใจที่จะสื่อสารกับคนอื่น ๆ ดังนั้นวรรณกรรม คือ ผลของท่าทีที่มีต่อโลกของนักเขียน นักเขียนจึงต้องเป็นกระบอกที่แท้จริงให้แก่สังคม ทั้งนี้ นักเขียนต้องเป็นทั้งผู้ถ่ายทอดเรื่องราวและแสดงทัศนะอย่างมีจิตสำนึก นอกจากนี้ ดวงมน จิตรจำนงค์ (2522 : 56) ยังได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับสังคมไว้ว่า วรรณกรรมย่อมสะท้อนให้เห็นภาพของสังคม เพราะว่าสังคมมี

ส่วนสร้างจินตนาการและความรู้สึกของนักประพันธ์ วรรณกรรมและสังคมย่อมมีอิทธิพลต่อกัน ความคิดเห็นของกวีอาจเป็นตัวแทนความคิดของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งหรือของสังคมทั้งหมดซึ่ง อาจจะเป็นความคิดที่คล้อยตามหรือรักษาความคิดของสังคมหรือเป็นความคิดที่คัดค้านสังคม ของเขาเองก็ได้หรือกวีอาจจะสร้างสรรค์ความคิดใหม่ขึ้นจากการคิดค้นหรือประสบการณ์ของเขาเองหรือได้รับกระแสความคิดจากสังคมหรือวัฒนธรรมอื่น

วรรณกรรมหรือวรรณคดีทุกเรื่องจะทำหน้าที่สะท้อนภาพสังคมในยุคสมัยของกวีและ เมื่อผู้อ่านได้อ่านวรรณกรรมเรื่องใดก็ย่อมได้รับรู้สภาพของสังคมและวัฒนธรรมในยุคสมัยของ วรรณคดีนั้น ๆ และหากผู้อ่านต้องการที่จะศึกษาสภาพสังคมในสมัยใดก็ต้องศึกษาจาก วรรณกรรมของกวีในสมัยนั้น การศึกษาสภาพสังคมในงานสร้างสรรค์ของกวีจึงมีคุณค่าต่อ ผู้อ่านเป็นอย่างยิ่งเพราะจะทำให้ทราบถึงความเป็นอยู่ วิถีชีวิตตลอดจนทัศนะของกวีที่มีต่อสิ่ง ต่าง ๆ ในสังคม จากการศึกษาวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ ผู้ศึกษาพบว่าสุนทรภู่ได้เสนอ ภาพของสังคมและวัฒนธรรมถ่ายทอดความคิด ความประทับใจของตนที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ ไว้ใน วรรณกรรมนิราศ ดังนั้นวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่จึงน่าจะเป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้เรา มองเห็นสภาพชีวิต วัฒนธรรม ความนิยม ความเชื่อในยุคสมัยของสุนทรภู่ได้เป็นอย่างดี

ผู้ศึกษาจึงมีความสนใจที่ศึกษาภาพสะท้อนทางสังคมที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศ เพื่อให้เกิดความรู้ความในสภาพสังคมในสมัยนั้นอันจะเป็นแนวทางให้เข้าใจสภาพสังคมปัจจุบัน ให้ดียิ่งขึ้น

ความมุ่งหมายในการศึกษาค้นคว้า

เพื่อวิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่

ความสำคัญในการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาจะทำให้มองเห็นภาพสะท้อนทางสังคมในสมัยสุนทรภู่ที่แสดงไว้ใน วรรณกรรมทำให้มองเห็นอดีตอันเป็นรากฐานของปัจจุบันและเห็นแนวโน้มในอนาคตอันจะทำให้ เกิดความเข้าใจชีวิตและสังคมได้ดี

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ศึกษาเฉพาะภาพสะท้อนทางสังคมจากวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่จำนวน 7 เรื่องที่เป็นบันทึกเกี่ยวกับการเดินทางเท่านั้น ดังนี้

1. นิราศเมืองแกลง พ.ศ. 2350
2. นิราศพระบาท พ.ศ. 2350
3. นิราศภูเขาทอง พ.ศ. 2371
4. นิราศวัดเจ้าฟ้า พ.ศ. 2375
5. นิราศสุพรรณ พ.ศ. 2384
6. นิราศพระปฐม พ.ศ. 2385
7. นิราศเมืองเพชร พ.ศ. 2388 – 2392

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

1. ศึกษาความรู้เกี่ยวกับภาพสะท้อนทางสังคมจากตำรา เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อประกอบการวิเคราะห์
2. ศึกษาค้นคว้าโดยนำผลงานของสุนทรภู่จากนิราศ 7 เรื่องมาวิเคราะห์
3. วิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ในด้านต่อไปนี้

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับ

- 3.1 พระมหากษัตริย์
- 3.2 ศาสนาและความเชื่อ
- 3.3 ศิลปกรรม
- 3.4 การดำรงชีวิต
- 3.5 ธรรมชาติ
4. เสนอผลการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์

บทที่ 2

วิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่

นิราศเป็นวรรณกรรมประเภทหนึ่งที่ถูกเขียนได้แต่งขึ้นในระหว่างการเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ โดยมากจะแต่งขึ้นในลักษณะอาลัยอาวรณ์ที่จะต้องจากนางอันเป็นที่รัก แต่นิราศของสุนทรภู่ไม่ได้กล่าวเฉพาะเรื่องของความรัก ความพลัดพรากไว้นั้น สุนทรภู่ยังได้นำเหตุการณ์ สภาพสังคม และสิ่งแวดล้อมในสมัยของผู้แต่งมาสะท้อนภาพให้เห็น พร้อมทั้งสอดแทรกความคิดและค่านิยมต่าง ๆ ไปด้วย

ดังนั้น วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่จึงสะท้อนภาพทางสังคมในยุคสมัยนั้นให้เห็นสภาพการดำเนินชีวิตของมนุษย์ การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ ศาสนาและความเชื่อ ศิลปกรรมและธรรมชาติ นอกจากนี้ยังสะท้อนให้เห็นถึงความรู้สึกนึกคิดที่สุนทรภู่มีต่อบุคคลต่าง ๆ ในสังคม เช่น พระมหากษัตริย์ และผู้คนในสมัยนั้นอีกด้วย จากการศึกษาวรรณกรรมนิราศทั้ง 7 เรื่องของสุนทรภู่จะเห็นได้ว่า นอกจากจะมีการแสดงทัศนะในลักษณะวิสุทธิทัศนะ ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผลงานประพันธ์มีคุณค่าน่าสนใจแล้ว ยังทำให้ผู้อ่านได้รับอารมณ์อันซาบซึ้งประทับใจ เกิดจินตนาการ มองเห็นสภาพความเป็นจริงของชีวิต ซึ่งปรากฏทั้งสุขและทุกข์ ละเอียดลึกซึ้งกันไป แม้สภาพสังคมบ้านเมืองจะเปลี่ยนแปลงไปตามวันเวลาแต่คตินิยมและสัจธรรมของชีวิตที่แฝงไว้ในวรรณกรรมนิราศก็ไม่ล้าสมัยไปตามกาลเวลา

การวิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่จำนวน 7 เรื่อง ที่ผู้ศึกษาได้พิจารณาและกำหนดประเด็นที่จะวิเคราะห์ดังนี้

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับ

1. พระมหากษัตริย์
2. ศาสนาและความเชื่อ
3. ศิลปกรรม
4. การดำรงชีวิต
5. ธรรมชาติ

1. ภาพสะท้อนเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสถาบันกษัตริย์ได้รับการยอมรับพระราชอำนาจทั้งปวงของพระมหากษัตริย์ตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช คือพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าชีวิตประชาชน มีทั้งพระบรมเดชานุภาพและพระมหากรุณาธิคุณ โดยคนในสมัยนั้นมีความเชื่อหรือความศรัทธาที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเสมือนสมมติเทพ ซึ่งความคิดนี้สืบทอดมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา โดยเปรียบพระมหากษัตริย์ว่าทรงเป็นเทวราชาและสรรเสริญโดยเปรียบเทียบว่าเป็นเทพเจ้า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้บำรุงเลี้ยงประชาชนให้มีความร่มเย็นเป็นสุข

ความนิยมยกย่องที่มีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์นั้น ในฐานะที่สุนทรภู่เป็นราษฎรคนหนึ่งก็เช่นเดียวกับความสำนึกของคนไทยทั้งมวล คือตระหนักว่าพระกษัตริย์ทรงมีความสำคัญอย่างยิ่งยวดต่อบ้านเมืองและทรงเป็นศูนย์รวมของประชาชน ดังที่ สวคนธ์ จงตระกูล.(2513:1) กล่าวว่า

“เนื่องจากกวีที่มีชื่อเสียงส่วนมากเป็นกวีประจำราชสำนัก เหตุการณ์และสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน จึงเป็นเรื่องราวของกษัตริย์ หรือเจ้านายในราชสำนัก สิ่งเหล่านี้เองเป็นเครื่องบันดาลใจให้กวีเขียนเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับกษัตริย์ขึ้น เพื่อยอพระเกียรติ สรรเสริญพระเดชานุภาพ หรือไม่ก็ยกเอาเรื่องราวของพระมหากษัตริย์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ผู้ทรงเป็นแบบอย่างอันดีแก่ประชาชนเป็นมาตรฐาน แล้วสร้างเสริมเรื่องราวขึ้นใหม่ให้พิสดารออกไป”

ด้วยเหตุที่กวีมองว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเสมือนหลักชัยของประชาชน ซึ่งมีผลงานที่แสดงให้เห็นถึงความศรัทธา เทิดทูน และสัจดีพระมหากษัตริย์ ในฐานะที่กวีเป็นหน่วยหนึ่งของสังคม และอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ บทบาทและการบริหารบ้านเมืองย่อมทำให้กวีรู้สึกสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จึงได้สะท้อนภาพออกมาในงานวรรณกรรม ดังที่สุนทรภู่ได้สะท้อนภาพเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ไว้ในนิราศภูเขาทอง ดังความว่า

ถึงหน้าวังดังหนึ่งใจจะขาด
ไฉ่ผ่านเกล้าเจ้าประคุณของสุนทร
พระนิพพานปานประหนึ่งศิระขาด
ทั้งโรคชัฏกรรมชัฏวิบัติเป็น

คิดถึงบาทบพิตรอดิศร
แต่ปางก่อนเคยเฝ้าทุกเช้าเย็น
ด้วยไริญาติยากแค้นถึงแสนเข็ญ
ไม่เล็งเห็นที่ซึ่งจะพึงพา

นิราศภูเขาทอง : 151

จากคำประพันธ์นี้สะท้อนให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์เป็นเหมือนเจ้าชีวิตของข้าราชการบริพารและประชาชน เมื่อข้าราชการคนใดฟังพาสวามิภักดิ์กษัตริย์พระองค์นั้น ๆ แล้ว จึงยึดถือจงรักภักดีเท่าชีวิต

ความอีกตอนหนึ่งที่สะท้อนภาพของพระมหากษัตริย์ว่ามีการอุปถัมภ์กวีในราชสำนักให้มีโอกาสรับใช้อย่างใกล้ชิด ซึ่งนับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างล้นพ้น ถึงแม้ในกาลต่อมาพระมหากษัตริย์จะเสด็จสวรรคตไปแล้วก็ตาม แต่ความจงรักภักดีและความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณนั้นจะยังคงอยู่ตลอดไปตามที่ปรากฏในนิราศภูเขาทอง ดังความว่า

ถึงหน้าแพแลเห็นเรือที่นั้ง
เคยหมอบรับกับพระจมีนไวย
เคยทรงแต่งแปลงบทพจนารถ
จนกฐินสิ้นแม่น้ำในลำคลอง
เคยหมอบใกล้ได้กลิ่นสุคนธ์ตลบ
สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธา

คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
แล้วลงในเรือที่นั้งบัลลังก์ทอง
เคยรับราชโองการอ่านฉลอง
มิได้ข้องเคืองขัดหัตถยา
ละอองอบรสรื่นชื่นนาสา
วาสนาเราก็สิ้นเหมือนกลิ่นสุคนธ์

นิราศภูเขาทอง : 152

ในเรื่องภาพสะท้อนเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์นี้ กวีได้สะท้อนภาพให้เห็นถึงความผูกพันระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนางที่ทรงซบเลียง ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ขุนนางมีต่อพระมหากษัตริย์ เมื่อกษัตริย์สวรรคต ขุนนางก็ขาดที่พึ่งทำให้ต้องตกทุกข์ได้ยาก ดังปรากฏภาพสะท้อนเหล่านี้ในนิราศภูเขาทอง ดังความว่า

ถึงสามโคกโคกถวิลถึงปิ่นเกล้า
ประธานนามสามโคกเป็นเมืองตรี
ไอ้พระคุณบุญล้นไม่กลับหลัง
ไอ้เรานี้มีสุนทรประธานตัว
สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ

พระพุทธเจ้าหลวงบำรุงซึ่งกรุงศรี
ชื่อปทุมธานีเพราะมีบัว
แต่ชื่อตั้งก็ยังไม่อยู่เขารู้ทั่ว
ไม่รอดชั่วเช่นสามโคกยิ่งโศกใจ
ต้องเที่ยวเตร่จรหาที่อาศัย

นิราศภูเขาทอง : 155

ความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์นั้น มีอิทธิพลต่อจิตใจของประชาชนมาทุกยุคทุกสมัย ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เป็นศูนย์รวมจิตใจ ประชาชนให้ความศรัทธาและตระหนักในความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ ยกย่องและเทิดทูนในบุญบารมี

นอกจากพระมหากษัตริย์จะทรงเป็นศูนย์รวมใจของประชาชนแล้ว ในทางปฏิบัติพระมหากษัตริย์ผู้ครองแผ่นดิน นอกจากจะมีพระจริยวัตรที่เปี่ยมไปด้วยคุณธรรมแล้ว ยังทรง

อยู่ในฐานะองค์ศาสนูปถัมภก ซึ่งมีพระราชภาระที่ต้องทรงส่งเสริมสนับสนุนให้ราษฎร
ประพฤติตามคำสอนในพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นการสร้างศาสนสถาน ศาสนวัตถุ เป็นต้น
ว่า วัดหรือโรงงาน เพื่อส่งเสริมให้ราษฎรทำบุญกุศล สังสมผลบุญหรือผลแห่งการกระทำดีไว้
เพื่อชีวิตที่ดีงามของตน ซึ่งผลที่ตามมาแห่งพระราชกิจนี้คือ ความสงบสุขของบ้านเมือง
เพราะเมื่อราษฎรใส่ใจในบุญทาน พยายามที่จะประพฤติชอบ เพื่อความสุขในชีวิตทั้งภพ
ปัจจุบันและภพหน้า ก็จะช่วยให้การปกครองภายในราชธานีเป็นไปด้วยความสงบเรียบร้อย
ดังความที่ปรากฏในนิราศพระบาทว่า

เห็นวัดวาอารามตามดลิ่ง
พระเจดีย์ดุกลาดดาษเดียว
ถึงวัดธารมาใหม่ใจระยอ
อุตสาห์ทรงศรัทธามาประทั้ง

ออกแจ้งจริงเหลือจะจำในคำเขียน
การเปรียญโบสถ์กุฎีชำระดั่ง
ของพระหน่อสุริยวงศ์พระวังหลัง
อารามร้างหรือมางามอร่ามทอง

นิราศพระบาท : 122 /

และในนิราศหลายเรื่องได้กล่าวถึงพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภก ดัง
ความว่า

ไอล่างหลังครั้งสมเด็จพระโกศ
ชมพระพิมพ์พิมพ์นังยังยั้งยืน

มาผูกโบสถ์ก็ได้มาบูชาขึ้น
ทั้งแปดหมื่นสี่พันได้วันทา

นิราศภูเขาทอง : 153

และในนิราศพระประธมยังกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ในด้านที่เป็นผู้ค้ำชูศาสนา ดัง
ความว่า

โบสถ์วิหารท่านสร้างแต่ปางก่อน
หลับพระเนตรเกศเกยเขนยทอง

มีพระนอนองค์ใหญ่ยังไม่หมอง
ดูผุดผ่องพูนเพิ่มเติมศรัทธา

นิราศพระประธม : 485 /

อนึ่งน้อมจอมนิกรอุปสรราช
จงไพบูลย์พูนสวัสดิ์วัฒนา

บำรุงศาสนาสงฆ์ทรงสิกขา
ชนมาหมื่นแสนอย่าแค้นเคือง

นิราศพระประธม : 424 – 425

สาธุสะพระนอนสิงขรเขา
ยี่สิบวาฬากันเป็นบัลลังก์
พระเนตรหลับทับพระบาทไสยาสน์เหยียด
พระเจ้างามยามประทมหน้าชมเชย

พระพุทธเจ้าหลวงสร้างแต่ปางหลัง
ดูเปล่งปลั่งปลื้มใจกระไรเลย
อ่อนละเอียดอาสนะพระเขนย
ช่วยรำเพยพัชนีนิ่งวิลม

นิราศเมืองเพชร : 440

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในด้านการเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดีนั้น จะเห็น
ได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเป็นกษัตริย์ที่ประทับอยู่ในหัวใจของราษฎร
วิธีใดที่จะสามารถตอบแทนในพระมหากรุณาธิคุณได้ก็จะกระทำ แม้แต่จะปฏิบัติตนเป็นข้ารับใช้
ทุกชาติไปก็จะกระทำ ดังที่สุนทรภู่ได้กล่าวไว้ ดังความว่า

จะสร้างพรตอดสำหิสังส่วนบุญถวาย
เป็นสิ่งของฉลองคุณมุสิก

ประพฤติฝ่ายสมณะทั้งวสา
ขอเป็นข้าเคียงบาททุกชาติไป

นิราศภูเขาทอง : 151

และเมื่อสิ้นพระองค์แล้วก็ขอให้ชีวิตของตนเองสิ้นไปเช่นกัน ดังความว่า

แม้กำเนิดเกิดชาติใดใด
สิ้นแผ่นดินขอให้สิ้นชีวิตบ้าง
เหลืออาลัยใจตรมระทมทวี

ขอให้ได้เป็นข้าฝ่าธุลี
อย่ารู้ร้างบงกชบทศรี
ทุกวันนี้ก็ซังตายทรงกายมา

นิราศภูเขาทอง : 155

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นลำดับต่อมา กวีในฐานะราษฎรคนหนึ่งก็ได้สะท้อนภาพ
ความจงรักภักดีด้วยการกล่าวถวายพระพรไว้ในโคลงนิราศสุพรรณ ดังความว่า

อีกองค์มังกุฎเกล้า
สืบกษัตริย์ขัตติยบำรุง
ถวายพระอันทรงผดุง
สิ่งโศกโรคเรืองแค้น

ชาวกรุง
รอบแคว้น
พระเดชเฟื่อง กระเดื่องเอย
ขจัดฝ้ายวายเข็ญ

โคลงนิราศสุพรรณ : 309

ในที่นี่ "องค์มังกุฎเกล้า" หมายถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์อีกเรื่องหนึ่งที่กวีสะท้อนให้เห็นไว้คือ องค์พระมหากษัตริย์มีความสำคัญยิ่งต่อบ้านเมือง และตระหนักว่ากษัตริย์เป็นศูนย์รวมของประชาชน โดยสะท้อนว่าเมื่อบ้านเมืองไม่มีกษัตริย์ปกครองก็จะมีแต่ความเจ็บปวด แต่หากว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ บ้านเมืองก็จะมีความรื่นเริงมีชีวิตชีวา มีเสียงฆ้องกลอง แตรสังข์ให้ได้ยินเป็นที่สนุกสนาน ซึ่งความนี้ปรากฏในนิราศพระบาท ดังความว่า

อนิจจานินทรสิ้นกษัตริย์
แม้กรวยยังพรั่งพร้อมประชาชน
มโหรีปี่กลองจะก้องกึก
ดูพาราน่าคิดอนิจจัง

เหงามัดเจ็บปวดดังไฟรสนต์
จะสับสนแซ่เสียงทั้งเวียงวัง
จะโครมครึกเซ็งแซ่ด้วยแตรสังข์
ยังได้ฟังแต่เสียงสกุณา

นิราศพระบาท : 122

สุนทรภู่สะท้อนคำบอกเล่าของปู่ย่าตายายที่สั่งสอนกันมาในเรื่องพระราชอำนาจในการปกครองบ้านเมืองและพระมหากษัตริย์คุณของพระมหากษัตริย์ที่ทำให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรือง ประชาชนอยู่ดีเป็นสุข ดังความว่า

แต่ปู่ย่าตายายเราท่านเล่ามา
กษัตริย์สืบสุริวงศ์ดำรงโลก

เมื่อแรกศรีอยุธยายังเจริญ
ระงับไศกสุขสุดจะสรรเสริญ

นิราศพระบาท : 122-123

การที่กวีได้มีโอกาสรับใช้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์เช่น มีโอกาสในการแต่งบทกลอนถวายซึ่งเป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์โปรดจึงนับว่าเป็นพระมหากษัตริย์คุณที่มีอาจลืมนได้แม้กาลเวลาจะผ่านไปนานเพียงไร ดังความว่า

ยลฉนวนนวนนิกน้ำ
พระที่นั่งบัลลังก์ทอง
ชำระพระนิพนธ์สนอง
สิ้นแผ่นดินปิ่นเกล้า

เนตรนอง
ที่เฝ้า
เสด็จสนิท ชิดเอย
กลับร่างห่าฉนวน

โคลงนิราศสุพรรณ : 308

ภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ยังมีปรากฏคือ เมื่อกวีเข้าไปกราบนมัสการสิ่งศักดิ์สิทธิ์ กวีได้สะท้อนให้เห็นถึงการเกิดทุนและรำลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณของพระมหา

กษัตริย์ที่ทรงให้ความอุปถัมภ์
ราษฎรได้ ดังความว่า

ภาพสะท้อนนี้แสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์เป็นที่พึ่งของ

ถวายองค์มังกุฎอุยฺยเขต
เสด็จถึงซึ่งบุรีนันท
สิ้นแผ่นดินปิ่นเกล้ามาเปล้าออก
ไอ้พระคุณทูลกระหม่อมจอมสกล

ทรงเสด็จคชงามทั้งสามสาร
เคยโปรดปรานเปรียบเปี่ยมได้เทียมคน
น้ำตาตกตายน้อยลงร่อยหน
พระคุณล้นเลียงเฉลิมให้เพิ่มพูน

นิราศพระประธม : 490-491

นอกจากนี้ยังสะท้อนให้เห็นว่าคนสมัยนั้นชอบที่จะมีเจ้านายหรือมีผู้อุปถัมภ์ไว้เป็นที่พึ่ง
อีกด้วย ดังปรากฏในนิราศพระประธมดังความว่า

อันจ้าวผีนี่ถึงรับก็กลับกลาย

ถือจ้าวนายที่พึ่งจึงจะดี

นิราศพระประธม : 463

นอกจากนั้นยังปรากฏภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับพระราชนิยมการเล่นไม้ดัดของชนชั้นสูง
สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทำให้มองเห็นวัฒนธรรมการเล่นไม้ดัดไทยที่มีมาช้านาน ดังที่ กัทลี
สมบัติศิริ. (2546:122) ได้กล่าวไว้ว่า

“สำหรับเรื่องไม้ดัดนั้นตามประวัติกล่าวไว้ว่า การเล่นไม้ดัดไทยมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา
ตอนปลาย และนิยมเล่นสืบต่อกันมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านาย
โปรดเล่นไม้ดัดกันมาก ดังมีตัวอย่างให้เห็นที่พระบรมมหาราชวัง และวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ไม้ดัดแบบไทยนั้นมีวิธีทำเป็นศิลปะของไทย โดยนำไม้ธรรมชาติมาประดิษฐ์ตัดแต่งพลิกแพลง
ให้สวยงาม ได้ตามปรารถนา พันธุ์ไม้ที่มักจะนำมาทำไม้ดัด คือ ตะโก ช่อย โมก มะขาม”

สำหรับเรื่องไม้ดัดนี้ สะท้อนให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์มีราชนิยมในการเล่นไม้ดัด เมื่อ
ขุนนางเดินทางไปพบเห็นไม้ดัดในป่า ก็ระลึกถึงว่าพระมหากษัตริย์โปรดไม้ดัดก็คิดจะนำไป
ถวาย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์อย่างไม่เสื่อมคลาย ดังปรากฏใน
นิราศเมืองแกลง ความว่า

เห็นพฤษภาไม้มะค่ามะขามช่อย
เหมือนไม้ดัดจัดวางข้างพระโรง
เดินพินิจเหมือนคิดสมบัติบ้า

ทั้งไทรย้อยยอดโอนโดนตะโขง
เป็นพุ่มโพรงสาขาน่าเสียดาย
จะเข้าหาดันไม้เข้าไปถวาย

นิราศเมืองแกลง : 94

จากภาพสะท้อนเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์สรุปได้ว่า ชีวิตของประชาชนชาวไทยและพระมหากษัตริย์มีความผูกพันกันเป็นเวลามาช้านาน ดังจะเห็นได้จากวรรณกรรมนิราศที่สุนทรภู่ได้แสดงภาพสะท้อนไว้ให้เห็นถึงความเคารพเทิดทูนองค์พระมหากษัตริย์ โดยจะกล่าวถึงไว้ด้วยความเคารพสักการะและชื่นชมเป็นอย่างยิ่ง เปรียบประดุจว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสัญลักษณ์แห่งความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง ความร่มเย็นเป็นสุขของประชาชน ความมั่นคงของพุทธศาสนา ตลอดจนความสงบสุขในประเทศบ้านเมืองนั้นเกิดขึ้นได้เพราะพระบารมีของพระองค์ นอกจากนั้นแล้วยังได้สะท้อนให้เห็นแนวการปฏิบัติของประชาชนต่อองค์พระมหากษัตริย์ คือเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสถาบันที่เอื้ออำนวยสิ่งต่าง ๆ แก่ประชาชนในยุคนั้น ทรงเป็นเจ้าชีวิต ราษฎรเป็นหนี้พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ จึงควรตอบแทนด้วยความจงรักภักดี แม้ชีวิตก็ควรสละให้ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่รับราชการนั้นถือกันว่าเป็นผู้สละชีวิตของตนให้กับพระมหากษัตริย์ที่ดี คือผู้ที่ควรแก่การสรรเสริญ เพราะพระมหากษัตริย์คือผู้บำรุงเลี้ยงประชาชนและในขณะเดียวกันพระมหากษัตริย์ผู้เปรียบประดุจ-“เจ้าชีวิต” ก็สามารถทำให้บุคคลใดเจริญรุ่งเรืองด้วย ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข หรือทำให้หมด ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ก็ได้เช่นกัน

2. ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศาสนาและความเชื่อ

2.1 ศาสนา

ประเทศไทยมีศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติ ศาสนาพุทธจึงมีบทบาทหรือมีส่วนเข้าไปเกี่ยวข้องกับวิถีของพุทธศาสนิกชน ทั้งในด้านความเชื่อ วัฒนธรรม และการประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิตตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย / สถาบันศาสนานี้มีบทบาทสำคัญมากกว่าสังคมและต่อมนุษย์ในสังคม เพราะศาสนาเปรียบเสมือนเครื่องมืออันสำคัญที่จะช่วยให้มนุษย์พบหนทางในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องและเหมาะสม อันจะก่อให้เกิดความเจริญมั่นคงในสังคม

ในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ แสดงให้เห็นว่าประชาชนในสมัยนั้นมีความเลื่อมใสในพระพุทธรูปที่นิยมที่จะไปนมัสการพระและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามอารามต่าง ๆ แม้แต่องค์พระมหากษัตริย์และเจ้านายชั้นสูงก็เสด็จไปบำเพ็ญพระราชกุศลอยู่เสมอ

ในส่วนของประชาชนที่มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธรูป ก็จะไปทำบุญในวันอุโบสถและนำดอกไม้ธูปเทียน อาหารคาวหวาน ไปกราบนมัสการและถวายพระ ดังความว่า

ครั้นรุ่งเช้าเป็นวันอุโบสถ
ไปเจดีย์ที่ชื่อภูเขาทอง

เจริญรธรรมาบูชาฉลอง
ดูสูงล่องลอยฟ้านภาลัย
นิราศภูเขาทอง : 159

และอีกตอนหนึ่ง ความว่า

ได้ชมเพลินเดินมาถึงหน้าโบสถ์
เคารพสามตามกำหนดหมดมกลิน
ได้สร่งน้ำชำระพระสัมฤทธิ์

สมาโทษถือเทียนเวียนทักษิณ
กับหนูนิลหนูพัดเข้ามัสการ
ถวายรูปเทียนอุทิศพิษฐาน
นิราศเมืองเพชร : 520

✓ นอกจากความเชื่อมั่นในพระพุทธพระธรรมแล้ว พระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้สืบทอดพุทธศาสนา ก็เป็นผู้ที่พุทธศาสนิกชนมีศรัทธาที่จะทำบุญด้วย โดยการนำอาหารคาวหวาน และสิ่งของ จำเป็น เช่น ย่าม ร่ม ไปถวาย ดังความว่า

จัดแจงแต่งตบะเหลื่อม
เทียนรูปด้วยแก้วรอง
ลูกพลับกับกระเทียมดอง
ย่ามร่มสมภารได้

ลายทอง
ดอกไม้
ถวายคณะ พระเอย
รับพร้อมน้อมถวาย

โคลงนิราศสุพรรณ : 343

จากพฤติกรรมข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนา และใน เวลาที่มีความทุกข์ร้อนใจก็มักจะไปกราบนมัสการพระและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้เกิดความ ผ่อนคลายจากความทุกข์ และยึดถือเป็นที่พึ่งทางใจ ดังความว่า

ด้วยได้ไปเคารพพระพุทธรูป
เป็นนิสัยไว้เหมือนเดือนศรัทธา

ทั้งสญูปบรมธาตุพระศาสนา
ตามภาษาไม่สบายพอดคลายใจ
นิราศภูเขาทอง : 160

ในนิราศพระประธม ได้สะท้อนถึงความเชื่อมั่นในการทำบุญว่า ผลบุญที่ได้ทำนั้นจะ ช่วยเหลือคำจุนให้เพิ่มพูนประโยชน์จนถึงพระโพธิญาณได้ ดังความว่า

สาธุสัพพะพระประหมบรมธาตุ
ข้าทำบุญคุณพระช่วยอนุกุล

จงทรงศาสนายูมิรัฐัญญ
ให้เพิ่มพูนสมประโยชน์โพธิญาณ
นिरาศพระประหม : 475

ความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาของสังคมไทยเป็นสิ่งที่สะท้อนออกมาให้เห็นอย่างเด่นชัดจากความรู้สึกนึกคิด เช่น ตอนที่กวีเดินทางไปถึงวัดกก ที่รกร้าง ฝาผนังโบสถ์ทะลุ เพราะฝีมือพม่า แต่ตัวโบสถ์ยังคงอยู่ จึงมีความคิดว่า ถ้ามีเงินจะไม่ปล่อยให้วัดร้าง เช่นนี้ แต่ปรารถนาจะสร้างโบสถ์วิหารให้สวยงาม ดังความว่า

ถึงวัดกกรกร้างอยู่ข้างซ้าย
ถูกทะลุปรุไปแต่ไม่พัง
แม้มั่งมีมิให้ร้างจะสร้างฉลอง

เป็นรอยรายปีนพม่าที่ฝาผนัง
แต่โบสถ์ยังทนป็นอยู่ยืนนาน
ให้เรื่องรอรุ่งโรจน์โบสถ์วิหาร
นिरาศเมืองเพชร : 509-510

ภาพสะท้อนในนิราศวัดเจ้าฟ้าที่เกี่ยวกับศาสนาซึ่งสุนทรภู่ได้แต่งไว้เมื่ออายุประมาณ 46 ปี และได้ผ่านชีวิตทั้งทางโลกและทางธรรมมามาก ได้เรียนรู้การปฏิบัติธรรม พิจารณาอสุภกรรมฐาน ซึ่งเป็นแนวปฏิบัติที่พุทธศาสนิกชนยึดถือกันมาแต่โบราณ ดังความว่า

อสุภกรรมฐานประหารเหตุ
อันอินทรีย์วิบัติอนัตตา
กลับหายกลัวมัวเมาไม่เข้าบ้าน
อันรูปเหมือนเรือนโรคให้โศกสลาย

หวนสังเวชว่าชีวังจะสังขาร
ที่ป่าช้านี้แลเหมือนกับเรือนตาย
พระนิพพานเพิ่มพูนเพียงสูญหาย
แล้วต่างตายตามกันเป็นมันคง
นिरาศวัดเจ้าฟ้า : 172

ในพุทธศาสนาภาพสะท้อนคำสอน เช่น เรื่องของการพูดจา การพูดดีย่อมเป็นประโยชน์ต่อผู้พูด ส่วนพูดไม่ดีก็จะทำให้เกิดโทษ นอกจากนี้การรู้จักพูดยังช่วยให้ประโยชน์ตนสำเร็จสมประสงค์ด้วย สุนทรภู่ได้กล่าวถึงการพูดดีและไม่ดีไว้ในนิราศภูเขาทองว่า

ถึงบางพูดพูดดีเป็นศรีศักดิ์
แม้พูดชั่วตัวตายทำลายมิตร

มีคนรักการสอ้อยอรร้อยจิต
จะชอบผิดในมนุษย์เพราะพูดจา
นिरาศภูเขาทอง : 112

ในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าได้กล่าวถึง ไตรลักษณ์ ว่าเป็นลักษณะ 3 ประการแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย เป็นความจริงแท้แน่นอน ได้แก่ อนิจจัง ทุกขตา และอนัตตา ซึ่งเรื่องนี้ สุนทรภู์กล่าวถึงสังขารธรรมนี้ไว้ในนิราศพระบาทที่กล่าวถึงความสูญเสียดังกรงศรีอยุธยาไว้ว่า

อนิจจาธานีนทร์สิ้นภักดิ์
แม้กรุงยังพรั่งพร้อมประชาชน
มโหรีปี่กลองจะก้องกึก
ดูพาราน่าคิดอนิจจัง

เหงามัดเจียบไปดังไพรสณฑ์
จะสับสนแซ่เสียงทั้งเวียงวัง
จะโครมครึกแข็งแซ่ด้วยแดรสังข์
ยังได้ฟังแต่เสียงสกุณา

นิราศพระบาท : 90

ส่วนเรื่องอกุศลมูล ซึ่งหมายถึง รากเหง้าของอกุศล ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ สุนทรภู์ได้สะท้อนถึงเรื่องนี้ไว้ใน นิราศภูเขาทองว่า

จะเกิดชาติใดใดในมนุษย์
ทั้งทุกข์โศกโรคภัยอย่าไถ่กราย
ทั้งโลภโทโสและโมหะ
ขอฟังเฟื่องเรื่องวิชาปัญญา

ให้บริสุทธิ์สมจิตที่คิดหมาย
แสนสบายบริบูรณ์ประยูรวงศ์
ให้ชนะใจได้อยาไหลหลง
ทั้งให้ทรงศีลชั้นในสันดาน

นิราศภูเขาทอง : 115

ในศาสนากล่าวถึงนิพพาน ซึ่งหมายถึง สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้วนิพพานเป็นที่ หมายของผู้มีทุกข์ สุนทรภู์ได้กล่าวถึงเรื่องนิพพานนี้ไว้ในนิราศภูเขาทอง ซึ่งนิพพานนั้นเป็นอุดมการณ์อันสูงสุดที่ชาวพุทธตั้งความหวังไว้ว่าจะไปให้ถึง ดังความว่า

อีกสองหญิงสิ่งร้ายและชายชั่ว
ขอสมหวังตั้งประโยชน์โพธิญาณ

อย่าเมาเมี้ยวหมายรักสมัครสมาน
ดราบนิพพานภาคหน้าให้ถาวร

นิราศภูเขาทอง : 115

ในเรื่องของโลกธรรม ซึ่งหมายถึง ความเป็นไปตามคติธรรมดา ซึ่งหมุนเวียนมาหาสัตว์โลก และสัตว์โลกก็หมุนเวียนตามมันไปมี 8 ประการ คือ ได้ลาภ เสื่อมลาภ ได้ยศ เสื่อมยศ สรรเสริญ นินทา สุข ทุกข์ ซึ่งทุกคนย่อมประสบมิได้เว้น สุนทรภู์กล่าวถึงโลกธรรมนี้ในนิราศภูเขาทอง เมื่อพูดถึงชีวิตตนเองต้องแปรเปลี่ยนไปตามโลกธรรม ดังความว่า

วังเวงจิตคิดคำนึงรำพึงความ
 สำนวณกับเพื่อนรักสะพรักพร้อม
 โอ้ยยามเข็ญเห็นอยู่แต่หนูพุด

ถึงเมื่อยามยังอุดมโสมนัส
 อยู่แวดล้อมหลายคนปรนนิบัติ
 ช่วยนั่งปัดยุงให้ไม่ไกลกาย
 นิราศภูเขาทอง : 113

และเมื่อเดินทางถึงจวนผู้รั้ง ก็หวนคิดถึงชีวิตเมื่อยามรุ่งเรืองโดยเปรียบเทียบกับยาม
 อับจนไว้ ดังความว่า

มาทางทำหน้าจวนจอมผู้รั้ง
 จะแหวะหาถ้ำทำนเหมือนเมื่อเป็นไวย
 แต่ยามยากหากว่าถ้ำทำนแปลก
 เหมือนเข็ญใจไผ่สูงไม่สมควร

คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
 ก็จะได้รับนิมนต์ขึ้นบนจวน
 ออกมีแตกเสียหรือเราเขาจะสรวล
 จะต้องม้วนหน้ากลับอู่ประมาณ
 นิราศภูเขาทอง : 114

และเมื่อตอนนมัสการเจดีย์ภูเขาทอง สุนทรภู่กล่าวถึงยศศักดิ์ของคนเราที่สูญสิ้นไป
 เปรียบกับเจดีย์ ดังความว่า

ทั้งองค์ฐานฐานราวถึงแก้วแสง
 โอ้เจดีย์ที่สร้างยังร้างรัก
 กระนั้นหรือชื่อเสียงเกียรติยศ
 เป็นผู้ดีมีมากแล้วยากเย็น

เผยอแยกยอดสุดก็หลุดหัก
 เสียดยานักนี้ก็น้ำน้ำตากระเด็น
 จะมีหมดลวงหน้าทันตาเห็น
 คิดก็เป็นอนิจจังเสียทั้งนั้น
 นิราศภูเขาทอง : 115

ในนิราศเมืองเพชร สุนทรภู่กล่าวถึงยศศักดิ์ของคนเราที่สูญสิ้นไปอีก ดังความว่า

แต่เดี๋ยวนี้ที่วังก็ร้างร้าง
 ยังแลเลียนเตียนดีที่พลับพลา
 เดิมเป็นปามาเป็นวังตั้งประทับ
 เหมือนมียศลดลงไม่คงคิน

เป็นรอยทางทูปราบราบรูกษา
 นีกระอาอนิจจังไม่ยั้งยิน
 แล้วก็กลับไปเป็นป่าไม่ฝ่าฝืน
 นึกสะอื้นอายใจมาในเรือ
 นิราศเมืองเพชร : 334

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า สุนทรภู่ได้สะท้อนให้เห็นในเรื่องของกิเลส ซึ่งทางพระพุทธศาสนา หมายถึงเรื่อง กาม ตัณหา ความรัก ความโลภ ความโกรธ ความหลง สิ่งเหล่านี้ทำให้บุคคลมัวเมา สิ้นเกียรติยศชื่อเสียง และประสบความหายนะได้ ดังความว่า

ถึงเกาะเรียนเรียนรักก็หนักอก
เมื่อเรียนกันจนจบถึงกบเกย
แต่เรียนรักรักนักก็มักหน่าย
ยิ่งรักมากพากเพียรยิ่งเวียนวง

แสนวิตกเต็มตรองเจียน้องเอ๋ย
ไม่ยากเลยเรียนได้ตั้งใจ
รักละม้ายมิได้ชมสมประสงค์
มีแต่หลงลมลงนันทรวงโถม

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 128

นอกจากนี้ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศาสนา ที่ปรากฏอยู่ในโคลงนิราศสุพรรณ เกี่ยวกับ การประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ในสิ่งที่ไม่สมควรแก่สมณเพศ ทำให้เกิดความเสื่อมเสียแก่ศาสนา เช่น การที่พระสงฆ์เตะตะกร้อ เล่นพนันชนไก่ พฤติกรรมเหล่านี้ทำให้เกิดความเสื่อมศรัทธาในพระสงฆ์และทำให้ศาสนาหมัวหมอง ไม่สมควรจะนำรูปเทียนมากราบไหว้ ดังความว่า

ตะวันเย็นเห็นพระพร้อม
ตีปะเตะตะกร้อตรง
สมภารท่านก็ลง
เข้าค่างต่างอวดไอ้
หยุดเตะกร้อล้อไก่อั้ง
ผ้าพาดบาตรเหล็กพนัน
ไก่แพ่แร่ขบฟัน
เจ้าวัดตัดเรือตั้ง

ล้อมวง
คู่ได้
เล่นสนุก ขลุ่ยแธ
อกให้ใจหาย
ตีอัน
เหน็บรัง
ฟัดอุบ ทุบเอ๋ย
แต่งเหลันเย็นใจ

โคลงนิราศสุพรรณ : 343

เสียเทียนเสียรูปชำ
เสียที่มีกรรมลมา
เสียฉายฝ่ายพระศาสนา
เสียน่าตาหุพร้อม

เสียศรัทธา
โนชญ์น้อม
สมณะ พระเอ๋ย
เพราะรู้ดูเห็น

โคลงนิราศสุพรรณ : 345

ในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ได้สะท้อนภาพที่เกี่ยวกับแนวคิดในเรื่องเมตตากรุณา และความไม่เบียดเบียนสัตว์ เมื่อเห็นเจ้าของควายเขี่ยนดีทำทารุณกรรมกับควายที่ลากเรือ

สุนทรภู์ก็ปลงกรรมสังเวช และไม่ยากให้มนุษย์เบียดเบียนสัตว์ที่รับใช้มนุษย์และทำงานหนัก
มากอยู่แล้ว ดังความว่า

ทุกชีโครในโลกล้วน
ไม่เท่าควายลากเรือ
หอบฮักจักขุเจือ
มนุษย์ดุจติดค้ำ

ล้าเหลือ
รับจ้าง
เจิ้งซุ่ม ชลเอย
เขี่ยนรื้อเอาเงิน

โคลงนิราศสุพรรณ : 314

สังเวชเหตุด้วยทรัพย์
พาสัตว์วิฎสงสาร
กรวดน้ำรำศีลทาน
จงสุขทุกคำเข้า

ศฤงคาร
โศกเศร้า
ท้าวสัตว์ สวัสดิ์เอย
ชาติพันชนมาน

โคลงนิราศสุพรรณ : 314

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศาสนาในเรื่องการทำบุญทำทานที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศ
ของสุนทรภู์ก็คือ เมื่อทำบุญทำทานแล้วจะมีการกรวดน้ำแผ่ส่วนกุศล หรือแบ่งส่วนบุญให้กับ
ผู้อื่น ดังความว่า

ทั้งผ้าหอมย้อมเหลืองได้เป็ลื่องห่ม
กุศลนั้นบรรดาที่การุญ

พระประชมที่ลำนางภูเขาชุน
รับส่วนบุญเอาเถิดท่านที่อ่านเอย
นิราศเมืองเพชร : 530

ในนิราศพระบาทก็เช่นเดียวกัน ได้สะท้อนภาพเรื่องการน้อมสการพระพุทธรูปไว้ว่า
ผู้ใดที่ไม่ได้ไปนมัสการด้วยตนเองก็สามารถได้รับส่วนบุญเมื่อผู้ที่ไปได้นำบุญมาฝาก ดังความ
ว่า

นิราศนี้ปีเถาะเป็นเคราะห์ร้าย
ที่เปเล่เปเล่มาได้เอามาเสกใส่
ทั้งคนฟังคนอ่านสารแสดง

เราจดหมายตามมีมาชี้แจง
ใครไม่ไปก็จงจำคำแถลง
ฉันขอแบ่งส่วนกุศลทุกคนเอย
นิราศพระบาท : 146

จากการศึกษาภาพสะท้อนเกี่ยวกับศาสนาในวรรณกรรมนิราศ สรุปได้ว่า คนไทยในสมัยนั้นนับถือพระพุทธศาสนาอย่างแน่นแฟ้น มีพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง ในเวลาที่มีความทุกข์ร้อนไม่สบายใจ การไปนมัสการพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ หรือบูชาสถานทางพระพุทธศาสนานั้น จะช่วยให้คลายทุกข์ได้ นอกจากนั้นยังพบว่า คนไทยมีความเลื่อมใสในการที่จะเข้าวัดไปกราบพระ ไปสรงน้ำพระ เวียนเทียนรอบโบสถ์ และขอพรจากพระ โดยการนำดอกไม้ธูปเทียน อาหารคาวหวาน และสิ่งจำเป็นสำหรับพระภิกษุไปถวายด้วยความศรัทธา และเชื่อว่าการได้ทำบุญหรือทำความดีนั้น ผลบุญจะช่วยเหลือคำจุนให้เพิ่มพูนประโยชน์ จนถึงพระโพธิญาณได้

นอกจากนั้นยังสะท้อนภาพของความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชนที่จะนำเงินมาสร้างโบสถ์วิหารโดยไม่ปล่อยให้รกร้าง และยังสะท้อนภาพให้เห็นในเรื่องของจิตใจคน เรื่องของการพูดจาที่มีทั้งประโยชน์และโทษ เรื่องของลักษณะ 3 ประการแห่งสังขารทั้งหลาย คือ ไตรลักษณ์ ได้แก่ ความเป็น อนิจจัง ทุกขตา และอนัตตา เรื่องของอกุศลมูล และยังกล่าวถึงเรื่องของการนิพพานซึ่งหมายถึงการดับกิเลสและกองทุกข์และเรื่องของโลกธรรมที่เกี่ยวกับความเป็นไปของสัตว์โลกไว้อีกด้วย

2.2 ความเชื่อ

อมรา พงศาพิชญ์. (2533:262) กล่าวในเรื่องของความเชื่อไว้ว่า

“ความเชื่อโดยทั่วไปอาจแยกออกเป็น 2 แบบ คือ ความเชื่อในศาสนาตามหลักพระคัมภีร์ คือความเชื่อที่ยึดถือตามคำสั่งของพระศาสนา จะเชื่อตามกฎเกณฑ์ที่บัญญัติไว้ และความเชื่อในศาสนาแบบชาวบ้าน คือความเชื่อถือที่ผสมผสานความเชื่อในคัมภีร์กับความเชื่ออย่างอื่น จนชาวบ้านแยกกันไม่ได้ว่าส่วนไหนมาจากคัมภีร์แท้ ๆ ความเชื่อแบบนี้จึงมีลักษณะผิดเพี้ยนไปจากเดิม แต่ยังมีเค้าของเดิม”

สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นสังคมที่เชื่อถือและยอมรับสิ่งที่มีอำนาจเร้นลับ เช่น เทวดา เทพารักษ์ นางไม้ ผี และสิ่งที่เชื่อถือกันว่ามีความศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ความเชื่อดังกล่าวนี้มีอิทธิพลต่อบุคคลในสังคมสมัยนั้นเป็นอย่างยิ่งดังที่ สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์. (2521:110) กล่าวว่า

“ความเชื่อเป็นสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นเรื่องที่อยู่เหนือเหตุผลและการพิสูจน์ แต่เป็นสิ่งที่รับรู้ได้ว่ามีอยู่จริง และมีความผูกพันอยู่กับมนุษย์ก็โดยการพิสูจน์ทางจิตใจ ส่วนใหญ่เป็นอิทธิพลของความเชื่อที่ตกทอดกันมาตั้งแต่โบราณ ได้แก่ความเชื่อเกี่ยวกับคุณไสย วิญญาณ ภูตผีปีศาจ สิ่งเร้นลับทั้งหลาย และคติทางศาสนาที่อยู่เหนือการพิสูจน์ เป็นต้น”

เรื่องของสิ่งเหนือธรรมชาติมีอิทธิพลต่อพฤติกรรม และวิถีชีวิตของคนเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งบางอย่างมีอิทธิพลในทางบวก และบางอย่างมีอิทธิพลในทางลบ เช่น เรื่องจิตวิญญาณ ภาพ-ชาติ และเรื่องกรรม เป็นเครื่องหล่อหลอมจิตใจมนุษย์ให้ประพฤติปฏิบัติในทางที่ชอบที่ควร ประกอบด้วยศีลธรรม ถือได้ว่าสิ่งเหนือธรรมชาติเหล่านี้มีอิทธิพลอย่างมาก ในการกำหนดสำนึกทางศีลธรรม สิ่งเหนือธรรมชาติบางส่วนก็ส่งผลในทางลบ คือทำให้มั่งงาย งดเว้นการพัฒนาตามวิถีทางวิทยาศาสตร์ เช่น ความเชื่อในเรื่องโชคเคราะห์ ดวงชะตาราศี หรือพรหมลิขิต

ภาพสะท้อนที่มีต่อความเชื่อในสิ่งเร้นลับหรือสิ่งเหนือธรรมชาตินั้น ถ้าสังเกตจะเห็นได้ว่านิราศแต่ละเรื่องที่สุนทรภู่แต่งจะมีการกล่าวถึงบทบาทของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น เทวดาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และความเชื่อในเรื่องผีสิง นางไม้ เจ้าป่า เจ้าเขา สะท้อนความเชื่อในเรื่องกรรม ในเรื่องความเป็นอนิจจัง ในเรื่องนรก สวรรค์ เชื่อในทางไสยศาสตร์ ตลอดจนเชื่อในเรื่องโชคกลางต่าง ๆ โดยผู้ศึกษาได้วิเคราะห์ความเชื่อในด้านต่าง ๆ ไว้ดังนี้

2.2.1 ความเชื่อถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์

ในนิราศเมืองแกลงได้สะท้อนความเชื่อในเรื่องบนบานและอาราธนาขอพรให้เทพเทวดาประจำเมืองอันเป็นความเชื่อว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ช่วยคุ้มครองบุคคลอันเป็นที่รัก ได้แก่ มารดาและน้องสาวให้มีความสุข ดังความว่า

ถึงสามปลื้มพีพร่ำปล้ำแต่ทุกข์
ขออารักษ์หลักประเทศนิเวศน์วัง
ขอฝากน้องสองรามาจดด้วย

สุดจะปลุกปลื้มใจให้ลืมหลัง
เทพทั้งเมืองฟ้าสุราลัย
เอ็นดูช่วยปกครองให้ผ่องใส

นิราศเมืองแกลง : 81

ในนิราศพระบาท ได้สะท้อนภาพเกี่ยวกับความเชื่อในเรื่องอำนาจของเทพเทวดาว่าจะช่วยปกป้องคุ้มครองให้ปราศจากอันตรายและสิ่งไม่ดีทั้งปวง ดังความว่า

แสนวิบากหลากหลายอาลัยเหลือ
ประสานหัตถ์ประนังตั้งประนม
ขอฝากน้องสองชนกช่วยปกเทศ
ใครปองชิงขอให้ตายด้วยรายชัง

เห็นเวียงวังก็ยิ่งเสียวถึงเคยสม
น้อมบังคมเทวารักษาวัง
อย่ามีเหตุอันตรายเมื่อภายหลัง
เทพทั้งชั้นฟ้าได้ปราณี

นิราศพระบาท : 116

และอีกตอนหนึ่ง ความว่า

พีแหวะเข้าเขาดกคอยนำเสด็จ
เอาเทียนจุดบูชาแก้เทวัญ

ดูเทเวศน์อาร์ักษ์นรังสรรค์
ให้ป้องกันอันตรายในราวไพร
นิราศพระบาท : 131

ความเชื่อ ถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์

ความเชื่อในพุทธาภพตอนผจญมาร คือตอนที่พระพุทธเจ้าบำเพ็ญเพียร เพื่อตรัสรู้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ณ ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ สุนทรภู่ได้นำมากล่าวไว้ในโคลงนิราศสุพรรณ เมื่อครั้งต้องผจญกับจระเข้ร้ายแล้วระลึกถึงพระพุทธคุณไว้ จึงรอดพ้นจากอันตรายได้ ดังความว่า

ตะวันยอจระเข้ฟู่
ยาวใหญ่ไล่เรือเรียง
เด็กทวาดผาดแผดเสียง
มันบ่หยุดหยุดหว้าย

คู่เคียง
เราะท่าย
แซ่สุ่ม ขยุ้มเอย
วู้กว้างขวางเรือ
โคลงนิราศสุพรรณ : 323

เดชะพระพุทธเจ้า
เคยชนะพญามาร
ระลึกถึงจึงบันดาล
จระเข้เห่ห่างแคล้ว

เข้าฉาน
แม่นแล้ว
ดุดเช่น เห็นแฮ
คลาดคล้อยถอยหนี
โคลงนิราศสุพรรณ : 324

นอกจากคนไทยสมัยนั้นจะยึดมั่นในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของไทยแล้ว ยังเชื่อในเรื่องเทพ เทวดาของจีน โดยเชื่อว่าสามารถให้ความคุ้มครองตนเองได้ ดังปรากฏในนิราศเมืองแกลง เกี่ยวกับเทพประจำศาลเจ้า ดังความว่า

เห็นศาลเจ้าเหล่าเจ็กอยู่เชิงแซ่
เกเลเอ้ยเคยข้ามคงคาลัย

ปุนทะกังองค์แก้ง่างเพศไสย
ช่วยคุ้มภัยปากอ่าวเถิดเจ้านาย
นิราศเมืองแกลง : 88

2.2.2 ความเชื่อเรื่องกรรมในพุทธศาสนา

ความเชื่ออีกอย่างหนึ่งของคนไทยในสมัยนั้น คือเชื่อว่า บุญกรรมเป็นเครื่องกำหนด ความเป็นไปของบุคคล ของสิ่งมีชีวิตทั้งปวง ของสรรพสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ ซึ่งบางครั้งเป็นไปในทางดี และบางครั้งก็เป็นไปในทางไม่ดี

ในนิราศพระบาท คำอธิบายของสุนทรภู่ ก็แสดงถึงความเชื่อในเรื่องบุญกรรมในชาติก่อน ชาตินี้ และชาติหน้าอย่างชัดเจน ดังความว่า

ฉันเกิดมาชาตินี้ก็มีกรรม
ได้เคืองแค้นแสนยากลำบากบอบ
แม้กลับชาติเกิดใหม่กลายเป็นคน

แสนระยำยุบยับด้วยอัปจน
ไม่สมประกอบทรัพย์สินก็ขัดสน
ชื่อว่าจนแล้วจงจากกำจัดไถล

นิราศพระบาท : 138

ความเชื่อในเรื่องของกรรมในนิราศเมืองแกลงที่สุนทรภู่สะท้อนให้เห็นคือ การไม่สมหวังในสิ่งที่ปรารถนานั้น เป็นเพราะกรรมที่ได้ทำไว้ ดังความว่า

เหมือนไร้คู่อยู่ข้างกำแพงวัง
ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมกระทำไว้

จะเกี่ยวมั่งก็จะเหียนเอาเจียนตาย
นึกอะไรจึงไม่สมอารมณ์หมาย

นิราศเมืองแกลง : 95

การที่คนเราต้องพรากจากกันไปโดยมีเรื่องของการทำงานเข้ามาเกี่ยวข้อง ก็มีความเชื่อว่าเป็นเพราะกรรม ซึ่งสะท้อนไว้ในนิราศพระบาท ดังความว่า

ถึงเกาะเกิดเกิดเกาะขึ้นกลางน้ำ
จึงเกิดโศกขัดขวางขึ้นกลางทรวง

เหมือนเกิดกรรมเกิดราชการหลวง
จะดักดวงไว้ก็เติบกว่าเกาะดิน

นิราศพระบาท : 120

ในโคลงนิราศสุพรรณนี้ ได้สะท้อนความเชื่อในเรื่องของกรรม ตามหลักพระพุทธศาสนาด้วย เช่นตอนกล่าวถึงบาปกรรมได้ตามสนองพระภิกษุสองรูปที่ทุศีล โดยถูกเสือขบตาย กลางวันแสก ๆ ดังความว่า

ตะวันเที่ยงเสียงวังเหว
เสียดบขบภิกษุสอง
ต่อไก่ไล่นกคะนอง
เสือพัดกัดกินด้วย

แซ่สนอง
รูปม้วย
นามเทศ เกดแฮ
บาปชั่วกรรมหนา

โคลงนิราศสุพรรณ : 346

ในเรื่องของกรรมได้สะท้อนให้เห็นว่า การทำให้สัตว์พลัดพรากกัน ก็มีผลมาถึงตนเอง ได้ในเรื่องที่ต้องพลัดพรากกับบิดาหรือญาติพี่น้อง ดังในนิราศเมืองแกลง ดังความว่า

ชะรอยกรรมทำสัตว์ให้พลัดพราย

จึงแยกย้ายปีติราชนาฏิกา

นิราศเมืองแกลง : 103

2.2.3 ความเชื่อในพุทธศาสนาเรื่องพระศรีอารีย์

ในโคลงนิราศสุพรรณสะท้อนให้เห็นความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์ ซึ่งหมายถึง พระพุทธเจ้าองค์ต่อไปจาก พระมหาสมณโคดม ที่จะมาตรัสรู้ในมนุษยโลก โดยสะท้อนให้เห็น ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ถ้าหากว่าบุคคลยังไม่สำเร็จพระอรหันต์ ยังไม่ถึงซึ่ง นิพพาน ก็จะมีการเกิด การตาย หมุนเวียนตลอดไป ดังความว่า

ยังไปไม่พ้นภพ

สงสาร

ขอปะพระศรีอารีย์

อีกเหล่า

ตราบถึงซึ่งพระนิพพาน

กายภาค หน้าเอย

ขอสุขทุกข์โศกเศร้า

สิ่งร้ายหายสูญ

โคลงนิราศสุพรรณ : 331

2.2.4 ความเชื่อเรื่องความเป็นอนิจจัง

ความเชื่อในหลักธรรมของพุทธศาสนา เรื่อง ความเป็น "อนิจจัง" ซึ่งหมายถึงความ ไม่เที่ยงแท้ ที่สุนทรภู่ได้กล่าวไว้ในนิราศภูเขาทอง ดังความว่า

ไอ้เจตีย์ที่สร้างยังร้างรัก

เสียดายนักนิกหนาน้ำตากระเด็น

กระนี้หรือชื่อเสียงเกียรติยศ

จะมีหมดลวงหน้าทันตาเห็น

เป็นผู้ดีมีมากแล้วยากเย็น

คิดก็เป็นอนิจจังเสียทั้งนั้น

นิราศภูเขาทอง : 159

2.2.5 ความเชื่อเรื่องนรก สวรรค์

9 ในครั้งรัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาส

นิราศของสุนทรภู่ได้สะท้อนความเชื่อเรื่องนรก ไว้ด้วยว่า ใครทำชั่วจะต้องไปตกนรก

โดยเฉพาะการประพาศติดทางประเวณี ถ้าใครประพาศแล้วตายไปตกนรก ต้องไปปั้นต้นจ้าวที่มี

แต่หนามแหลมคมน่ากลัวเพราะ นรก หมายถึง ภูมิหนึ่งในทุกคติภูมิซึ่งเป็นภูมิที่มีแต่ความทุกข์
ทรมาน ผู้ใดทำบาปจะตกในนรกภูมินี้ ดังความว่า

จิวรกลีบหอกองคูลีแหลม
ใคร่ทำชั่วคู่ท่านครั้นบรรลัย

ดังแขวกแหลมเข็มแทรกแตกไสว
ก็ต้องไปปีนต้นน้ำขนพอง
นิราศภูเขาทอง : 156

ข้อความตอนนี นอกจากจะสะท้อนความเชื่อเรื่องนรก สวรรค์แล้ว ยังแสดงให้เห็นว่า
สังคมสมัยนั้น มีการประพจน์คติประเพณีกันด้วย

หรือตอนที่สุนทรภู่กล่าวถึงน้ำเหล้า อันเปรียบเสมือนน้ำนรกไว้ในนิราศภูเขาทอง
ดังความว่า

ถึงโรงเหล้าเตากลั่นควันโขมง
ไ้อ้บาปกรรมน้ำนรกเจียวอกเรา

มีคันโพงผูกสายไว้ปลายเสา
ให้มัวเมาเหมือนหนึ่งบ้าเป็นน่าอาย
นิราศภูเขาทอง : 110

และในเรื่องของ “สวรรค์” ซึ่งหมายถึง แดนอันมีความสุข ความรื่นรมย์ สวรรค์มี 6
ชั้นที่เราเรียกว่า จกามาพจรภูมิ ซึ่งสุนทรภู่ได้กล่าวไว้ในนิราศพระบาทเกี่ยวกับในเรื่อง
สวรรค์ไว้ในความว่า

— พืดูใจค่ายนอกออกหนักแน่น
ไม่เห็นจริงใจนางในกลางทรวง
ขอเทเวศร์เขตสวรรค์ชั้นดุสิต
ให้เหมือนกรุงเราทุกวันไม่พริ้มใคร

ดังเขตแคว้นอุษอบนครหลวง
ชายทะเลงเข้ามบ้างจะอย่างไร
คลไจมิตรอย่าให้เหมือนกับกรุงใหญ่
นั้นแลใจเห็นจะครองกับน้องนาน ๆ
นิราศพระบาท : 91

2.2.6 ความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์

สำหรับความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์นั้น ตามสภาพความเป็นจริง สังคมไทยยังม
ความผูกพันเกี่ยวกับเรื่องไสยศาสตร์อยู่ไม่น้อย ดังที่ อานนท์ อาภาภิรมย์. (2515:51) ได้กล่าว
ไว้ว่า

“เรื่องราวของไสยศาสตร์ได้รับความนิยมเชื่อถือในสังคมไทยนับเป็นเวลาร้อย ๆ ปี มาแล้ว อาจกล่าวได้ว่า ไสยศาสตร์ได้มีบทบาทสำคัญ และมีผลกระทบต่อสังคมไทยทั้งในด้าน เศรษฐกิจ การเมือง และสังคม เพราะเป็นสิ่งที่กระตุ้นให้เกิดกิจกรรมเชิงเศรษฐกิจสนับสนุนผู้มีอำนาจทางการเมืองและเพิ่มความจริงจังให้แก่ขนบธรรมเนียมประเพณีอันเกี่ยวกับชีวิตคนไทย”

ความเชื่อในเรื่องเร้นลับยังปรากฏอยู่หลายตอนนอกจากจะปรากฏในวิถีชีวิตที่เชื่อถือในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังเช่น เทพเทวดา เจ้าป่าเจ้าเขา เจ้าพ่อประจำศาล หรือต้นไม้แล้ว ยังมี ความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ ซึ่งจะเห็นได้จากตอนที่สุนทรภู่เดินทางไปหาอายุวัฒนะที่วัดเจ้าฟ้าอากาศ ในขณะที่ทำพิธีก็ใช้สายสิญจน์ที่ลงยันต์ ข้าวสารเสกมาเตรียมไว้ป้องกันภูตผีปีศาจ เพราะเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้เป็นของศักดิ์สิทธิ์ที่สามารถให้ความคุ้มครองตนเองได้ ดังความว่า

สายสิญจน์่วงลงยันต์กันปีศาจ
ข้าวสารทรายปรายปราบกำราบไป
จุดเทียนน้อยร้อยแปดนั้นปักรอบ
มนต์มหาวาหุดีพิธีกรรม

ธงกระดาศปักปลิวหวิวหวิวไหว
ปักเทียนชัยฉัตรเฉลิมแล้วเจิมจันทร์
ล้อมเป็นขอบเขตเหมือนหนึ่งเขตขันธ์
แก้อาถรรพณ์ถอนฤทธิ์ที่ปิดบัง

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 187

ความเชื่อไสยศาสตร์

ในโคลงนิราศสุพรรณบุรีมีการเดินทางไปหาอายุวัฒนะ กระทั่งที่ติดตามไปด้วย เกิดเมว่วน สุนทรภู่จึงแก้ไขด้วยการเสกขมิ้นให้กิน โดยเชื่อว่ากินขมิ้นแล้วจะหาย ที่เป็นเช่นนั้น ก็เพราะเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ ดังความว่า

หากครูรู้แก้วาน
เสกขมิ้นกินจึงนอน
กะเหรียงเมาเหล้าลูกถอน
เมาสร้างต่างกราบไหว้

ท่านสอน
นั้นได้
ให้ขมิ้น กินแะ
ว่าขมิ้นกินหาย

โคลงนิราศสุพรรณ : 361

2:2:7 ความเชื่อเรื่องผีसांग นางไม้ เจ้าป่า เจ้าเขา

ในนิราศเมืองแกลง ปรากฏภาพสะท้อนความเชื่อของชาวบ้านว่า การล้มป่วยนั้น เกิดจากไปเก็บดอกไม้ห้ายเขา ในที่ที่มีเทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อาศัยอยู่โดยไม่บอกกล่าว ทำให้เจ้าป่าเจ้าเขาโกรธ และบันดาลให้ผู้ป่วยมีอาการเพ้อถึงผีसांगเพื่อเป็นการลงโทษที่กระทำการ

ลบหลู่ วิธีแกจึงต้องให้คนทรงเจ้ามาช่วยทำพิธีขอมา โดยใช้เวทย์มนต์ไสยศาสตร์เข้ารักษา
อาการดังกล่าวจึงหาย ดังความว่า

จนเดือนเก้าเข้าค้ำยั้งพราฝน
ยั้งวังเหงาเศร้าชำระกำใจ
ให้เคลิบเคลิ้มเห็นปีศาจประหวาดหวั่น
ท่านบิดาหาผู้ที่รู้มนต์
หลงละเมอเพ้อพูดกับผีสาร
แต่หมอเฒ่าเป่าปัดชะงัดนัก
ให้คนทรงลงผีเมื่อผีเจ็บ
ไม่ถอนร้องขอสู่อำนาจ

ทุกตำบลบ้านกร้อล้วนน้ำไหล
จนล้มไข้คิดว่าใจจะวายชนม์
อินทรีย์เดียวรพองสยองขน
มาหลายคนเชื่อว่าต้องอาภักษ์
ที่เที่ยงข้างคนผู้ไม่รู้จัก
ทั้งเซ่นวักหลายวันค่อยบรรเทา
ว่าเพราะเก็บดอกไม้ที่ท้ายเขา
ท่านปู่เจ้าคุมแค้นจึงแทนทด

นิราศเมืองแกลง : 106-107

นอกจากนี้ความเชื่อในสิ่งเร้นลับยังปรากฏชัดเจนจากพฤติกรรมของคนที่เคย
ระมัดระวังตัวมิให้เรือแล่นไปขวางต้นตะเคียนเพราะเชื่อว่ามีผีนางตะเคียนสิงอยู่ ดังความว่า

ระวังตัวกลัวต่อตะเคียนขวาง
ว่าผีสารสิงนางตะเคียนคะนอง
พอบอกกันยังมีทันจะขาดปาก
กระทบผางตอนางตะเคียนดำ
พวกเรือผีสี่คนขนสยอง
พันระวางนางรุกขฉายา

เป็นเยี่ยงอย่างผู้เฒ่าเล่าสอน
ใครถูกต้องแตกตายลงหลายลำ
เห็นเรือจากแจวตรงหลงถล่ำ
ก็โคลงคว่ำล่มลงในกองคา
ก็เลยล่องหลีกทางไปข้างขวา
ต่างระอาเห็นฤทธิ์ประสิทธิ์จริง

นิราศเมืองแกลง : 87

ในนิราศวัดเจ้าฟ้ายังปรากฏความเชื่อเรื่องผีชัดเจนจากพฤติกรรมของผู้เดินทางไว้
ดังความว่า

เสียงผีผิวหวีไหวโยโยวิญญูณ์
บรรดาศิษย์บิตรที่นอนนอก

ภาวนาหนาวนั่งไม่ติงกาย
ผีมันหลอกลากปล้ำพลิกคว่ำหงาย

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 171-172

จะเห็นได้ว่าสังคมในสมัยนั้นมีความเชื่อในเรื่องอิทธิฤทธิ์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์อย่างยิ่ง เช่น
เจ้าป่า เจ้าพ่อ โดยเฉพาะชาวบ้านจะเชื่อถือกันมาก ถึงกับมีการเล่าสืบต่อกันมา จนทำให้เกิด

ความเชื่อมากยิ่งขึ้น ดังตอนที่กล่าวถึง อิทธิฤทธิ์ของเจ้าพ่อสองพี่น้อง ที่ทำร้ายคนอกตัญญู ที่ชื่อฟักตาย ดังความว่า

ถามเขาเล่าว่าอาย
ดีแม่แรงเรือน
เจ้าสองพี่น้องเหมือน
โพล่งผลึกหักคออาย

ฟักเพื่อน
ร้านร้าย
มุงปราบ บาปแฮ
ฟักม้วยด้วยกรรม

โคลงนิราศสุพรรณ : 350

และอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเรือถูกคลื่นแรงดีเอาจนหันไปคนละทางกับที่ควรจะไปนั้น ก็จะมีการนึ่งภาวนาให้เจ้าซึ่งเชื่อว่ามียูบบนเขาสามมุกให้ช่วย ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าสังคมในสมัยนั้น มีความเชื่อสิ่งที่มองไม่เห็น แต่รู้ว่าการทำเช่นนั้นจะทำให้รอดพ้นอันตรายได้ ดังความว่า

พี่แข็งขันผืนภาวนานิ่ง
เห็นเกินรอยบางปลาสร้อยอยู่ท้ายเรือ
เห็นจวนจนบนเจ้าเขาสามมุก
พอขาดคำน้ำขึ้นทั้งคลื่นคลาย

และตลิ่งไรไฉนยังไกลเหลือ
คลื่นก็เฝือฟุ้งฟองคะนองพราย
จงช่วยทุกข์ถึงที่จะทำถวาย
ทั้งสามนายหน้าขึ้นค่อยเฉื่อยมา

นิราศเมืองแกลง : 89

2.2.8 ความเชื่อเรื่องโชคลาง

ในนิราศเมืองแกลง สุนทรภู่ได้สะท้อนความเชื่อโดยการกล่าวถึงโชคลางไว้คือตอนที่เห็นบ้านชาวประมงปลูกสร้างโดยไม่มีบันลุ่ม เพราะชาวประมงเป็นผู้ที่มีอาชีพในทางบาป จึงต้องถูกสาปให้ปลูกบ้านในลักษณะนั้น มิฉะนั้นจะเกิดไฟไหม้ได้ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับโชคลาง ดังความว่า

จึงมั่งคั่งตั้งบ้านในการบาป
จะปลูกเรือนก็มีได้ใส่บันลุ่ม

แต่ต้องสาปเคหาให้สาสม
ใครขึ้นทำก็ระทมด้วยเพลิงลาม

นิราศเมืองแกลง : 67

ในนิราศวัดเจ้าฟ้ามีการสะท้อนภาพให้เห็นถึงหลักการพิจารณารูปเงาตะคุ่มของทิวไม้ ในยามวิกาลซึ่งเป็นความเชื่อในการดูลักษณะภูมิประเทศว่ามีลักษณะเป็นรูปสัตว์ต่าง ๆ ทั้งเสือ

สิงโต โค และควาย ว่าหากมันผิมน้ำออกมาเชือกกันว่า จะทำให้เกิดความฉิบหาย และหากมันอ้าปากหันมาด้านหน้าของใคร คนนั้นก็ตาย ซึ่งถือกันว่าเป็นเรื่องโชคลาง ดังความว่า

ถึงย่านขวางบางทะแยงเป็นแขวงทุ่ง
เห็นไรไรไม้พุ่มคลุมครุฑเครือ
ท่านบิตรสอนหนูให้รู้
แม้ปากมันผิมน้ำเข้าข้างเจ้านาย
จารึกไว้ให้เป็นทานทุกบ้านช่อง

ดูเว้งว้างระหว่างระแวกเป็นแฝกเฟื่อ
เหมือนรูปเสือสิงห์โตรูปโคควาย
มันผิมน้ำออกนั้นกันฉิบหาย
จะล้มตายพรายพลัดเร่งตัดรอน
ฉันทกับน้องนี้จำเอาคำสอน

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 171

2.2.9 ความเชื่อเรื่องยาอายุวัฒนะ

ในนิราศวัดเจ้าฟ้าได้สะท้อนให้เห็นในเรื่องความเชื่อเกี่ยวกับยาอายุวัฒนะว่า ถ้าใครได้กินยานี้แล้วจะทำให้ฟันที่หักงอกมาอีกและผมที่หงอกก็จะหายเปลี่ยนจากคนแก่ไปเป็นคนหนุ่มได้ ดังความว่า

ท่านนอนอ่านลานใหญ่ฉันได้ยีน
แม้ฟันหักงอกผมหงอกหาย

ว่ายากินรูปงามอร่ามเรือง
แก่กลับกลายเป็นหนุ่มเนื้อนั้นเรือเหลื่อง

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 182

อย่างไรก็ตามการเชื่อในอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คนอื่นนับถือกันอย่างงมงายนั้น ก็ไม่อาจทำให้ทุกคนเชื่อได้หมด ดังที่ วนิดา ลิขิตกันทิมา. (2517:190) กล่าวว่า

“เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้สุนทรภู่จะเชื่อเรื่องผีและเล่าในโคลงนิราศสุพรรณว่า หนุ่มชาวป่าที่ร่วมเดินทางไปกับตนถูกผีเข้าก็ตาม แต่สุนทรภู่ก็ปฏิเสธความเชื่อเรื่องทรงเจ้าเข้าผีโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้ น่าจะเป็นด้วยอุปนิสัยไม่ยอมเชื่ออะไรง่าย ๆ ของสุนทรภู่ อาจทำให้สุนทรภู่ได้มีการทดลองหรือพิสูจน์การทรงเจ้าเข้าผีมาแล้ว จึงเห็นว่าเป็นเรื่องหลอกลวงของคนทรง และไม่ยอมรับเชื่อถือมาตั้งแต่ครั้งวัยหนุ่มจนเข้าสู่วัยชราทีเดียว”

ซึ่งในเรื่องของความไม่เชื่ออะไรง่าย ๆ อย่างงมงายนี้ สุนทรภู่ได้กล่าวไว้ในนิราศพระปฐม ดังความว่า

ที่ท้ายบ้านศาลเจ้าของชาวบ้าน
เห็นคนทรงปลงจิตอนิจจัง

บวงสรวงศาลเข้าผีบายศรีตั้ง
ให้คนทั้งปวงหลงลงอบาย

ซึ่งคำปดมดท้าวว่าเจ้าช่วย

ไม่เห็นด้วยที่จะได้ตั้งใจหมาย

นิราศพระประทม : 460-463

จากการศึกษาภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับความเชื่อในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่สรุปได้ว่า ความเชื่อในเรื่องต่าง ๆ เช่น เชื่อถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ เทพ เทวดา เทพารักษ์ ความเชื่อในเรื่องกรรมในพระพุทธศาสนา ความเชื่อเรื่องพระศรีอริย์ ความเชื่อเรื่องความเป็นอนิจจัง ความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ เช่น การประพาศิณประเวณีกันก็ต้องไปปีนต้นจิวในนรก ถ้าหากทำความดีก็จะได้ขึ้นสวรรค์ ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ ความเชื่อเรื่อง ผีसाง นางไม้ เจ้าป่า เจ้าเขา ความเชื่อเรื่องโชคลาง และความเชื่อเรื่องยาอายุวัฒนะ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า สังคมสมัยนั้นมีความเชื่อในสิ่งที่เหนือธรรมชาติอยู่

3. ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศิลปกรรม

ภาพสะท้อนที่กวีมีต่อศิลปะ หมายถึง ภาพที่กวีมองเห็น แล้วบรรยายภาพศิลปะที่เห็นนั้นออกมาในงานประพันธ์ในแขนงต่าง ๆ เช่น สถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม การแกะสลัก เป็นต้น

3.1 สถาปัตยกรรม

สถาปัตยกรรมที่กวีได้พบเห็นขณะเดินทางและได้แสดงภาพสะท้อนไว้ โดยจะให้ความสำคัญมากคือ วังและวัด ทั้งนี้เพราะวังและวัดเป็นแหล่งรวมของศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ ของชาติ ซึ่งสร้างขึ้นจากความศรัทธาอันแรงกล้าที่มีต่อสถาบันศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์ และชื่นชมความงามของสถาปัตยกรรมการสร้างวังและวัดไว้อย่างมาก

ในวรรณกรรมนิราศสุนทรภู่มีการสะท้อนภาพของศิลปวัฒนธรรมด้านสถาปัตยกรรมไว้บ้างพอสมควรดังเช่น ในนิราศภูเขาทอง ลักษณะของเจดีย์ภูเขาทองได้บ่งบอกว่า เป็นเจดีย์สูง ที่พื้นเจดีย์มีลักษณะเป็นลานรูปฐานปัทม์ มีบันไดขึ้นลงสี่ด้าน ที่องค์พระเจดีย์จะก่อย่อมุมเหลี่ยมสลับกันสามชั้น ซึ่งมีความสวยงามมาก ดังความว่า

ไปเจดีย์ที่ชื่อภูเขาทอง
อยู่กลางทุ่งรุ่งโรจน์สันโดษเด่น
ที่พื้นลานฐานปัทม์ถัดบันได
มีเจดีย์วิหารเป็นลานวัด
ที่องค์ก่อย่อเหลี่ยมสลับกัน

ดูสูงล่องลอยฟ้านภาลัย
เป็นที่เล่นนาวาคงคาไส
คงคาลัยล้อมรอบเป็นขอบคัน
ในจังหวัดวงแขวงกำแพงกัน
เป็นสามชั้นเชิงชานตระหง่านงาม

บ้านไผ่มีสี่ด้านสำราญรื่น
ประทัทธิณจินตนาพยายาม

ต่างชวนขึ้นชวนกันขึ้นชั้นสาม
ได้เสร็จสามรอบค้ำบัณอภิวันท์
นิราศภูเขาทอง : 159

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า ที่วัดพญูเชิง ส่วนที่เป็นผนังก่อย่อมุม มีลักษณะเป็นซุ้มโคม เป็นสถาปัตยกรรมที่มีความสวยงาม ดังความว่า

มาถึงวัดพญูเชิงเทิงถนัด
ผนังก่อย่อมุมเป็นซุ้มโคม
มีศาลาทำน้ำดูน้ำขึ้น

ว่าเป็นวัดเจ้าฟ้าพระกลาโหม
ลอยโพนมเยี่ยมฟ้านภาลัย
ร่มระรินรูกษาน่าอาศัย
นิราศวัดเจ้าฟ้า : 178

ในนิราศพระบาท สุนทรภู่ได้สะท้อนภาพของมณฑปที่พระพุทธบาท สระบุรี ในส่วนที่เป็นสถาปัตยกรรมคือส่วนที่เป็นกุฎีว่า ฝาผนังด้านในเป็นสีทองมีประตู 4 ด้าน พื้นปูด้วยแผ่นเงิน ดังความว่า

ผนังในกุฎีทั้งสี่ด้าน
จำเพาะมีสี่ด้านทวารบัง

โอฬารพารทองทาฝาผนัง
ที่พื้นนั่งดาดด้วยแผ่นเงินงาม
นิราศพระบาท : 137

สุนทรภู่ได้กล่าวถึงไว้เกี่ยวกับพระพุทธบาทในส่วนที่เป็นพระมณฑปว่าได้สร้างสวมครอบพระพุทธบาทไว้ ภายในเป็นรูปทรงห้องสี่เหลี่ยม เพดานเป็นลวดลายฝังกระจกซึ่งส่องแสงแวววับจับตามาก มีตาข่ายแก้วปักกร่อง เป็นลักษณะของกรวยห้อยระย้าอยู่สวยงามมาก ดังความว่า

มณฑปน้อยสวมรอยพระบาทนั้น
เพดานดาดลาดลั่นกระจ่างงาม
ตาข่ายแก้วปักกร่องเป็นกรวยห้อย
หอมควันรูปเทียนดลบอยุ่อบาย

ล้วนสุวรรณแจ่มแจ้งแสงอร่าม
พระเพลิงพลามพรั่งพรั่งสว่างพราย
ระย้าย้อยแวววามอร่ามฉาย
ฟุ้งกระจายรีนรีนทั้งห้องทอง

นิราศพระบาท : 137

ส่วนบนของมณฑปประกอบด้วย หน้าบัน ใบระกา นาคสะดุ้ง กระจังและกังสดาล ที่แขวนอยู่รอบ ๆ ดังความว่า

ใบระกาหน้าบันบนชั้นมุข
 ดุยอดเยี่ยมเทียมยอดยุคนธร
 นาคสะดุ้งรุงรังกระดิ่งห้อย
 เสียงประสานกังสดาลกระดิ่งดัง

สุวรรณสุกเลื่อมแก้วประภัสสร
 กระจิ่งซ้อนแซมใบระกาบัง
 ใบโพธิ์ร้อยระเรงอยู่แห่งหนึ่ง
 วิเวกวังเวงในหัวใจครัน

นิราศพระบาท : 135

ในนิราศพระประธม การสร้างพระประธมจะสะท้อนให้เห็นว่า เป็นพระบรมธาตุที่สูง
 ที่องค์พระจะประกอบเป็นย่อมุมมีชั้มอยู่ด้านหน้า ลักษณะจะบุด้วยดีบุกไปจนจบยอดมณฑป
 ส่วนพื้นจะก่อสร้างด้วยอิฐและปูนอย่างแน่นหนา ดังความว่า

ครั้นถึงวัดพระประธมบรมธาตุ
 แลทะมื่นทึบเทิ่งดังเชิงเทิน
 ประกอบต่อย่อมุมมีชั้มมุข
 เป็นพืดแผ่นแน่นสนิททั้งอิฐปูน

สูงทลายทออยู่สันโดษบนโขดเขิน
 เป็นโขดเขินสูงเสริมเขาเพิ่มพูน
 บุดีบุกบรรจบถึงนภศูล
 จนเพิ่มพูนพิสดารอยู่นานครัน

นิราศพระประธม : 473

3.2 ประติมากรรม

ประติมากรรมเป็นศิลปแขนงหนึ่ง มีลักษณะเป็นรูปปั้นคนและสัตว์ทั่ว ๆ ไป และ
 งานประติมากรรมที่เป็นการปั้นรูปพระพุทธรูป ที่กวีสะท้อนภาพว่าเป็นรูปปั้นที่มีความงามคือ
 รูปปั้นที่มีความสมจริง เหมือนของจริงมากที่สุด สามารถลอกเลียนแบบธรรมชาติไว้ได้มาก
 ที่สุด ช่างปั้นจะมีฝีมือดีหรือไม่ขึ้นอยู่กับว่าสามารถจะลอกเลียนแบบของจริงได้เหมือนเพียงใด

ในนิราศวัดเจ้าฟ้าได้กล่าวถึงพระพุทธรูปองค์ใหญ่ มีลักษณะที่ใหญ่มาก มีหน้าตัก
 ขนาดเท่าป้อมที่ล้อมวังได้ ทำให้เห็นว่าคนที่ไปนมัสการนั้นตัวเล็กนิดเดียว เท่านั้นว่าพระหัตถ์
 ของพระ ดังความว่า

ฉันกับน้องมองแลดูแต่พระ
 แต่พระเพลาท่าป้อมที่ล้อมวัง
 ตัวของหนูดูจืดเท่านิ้วพระหัตถ์

สาธุสะสูงกว่าฝานั่ง
 ส้ารวมนั่งปลั่งเปล่งเพ่งพิณิจ
 โดถนัดหนักนักจึงศักดิ์สิทธิ์

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 179

ในนิราศเมืองเพชร ท่านก็ได้บรรยายถึงพระพุทธรูปไสยาสน์ว่ามีความงาม น่าเลื่อมใส
 มีความกว้างถึงยี่สิบวา หลับพระเนตรปางไสยาสน์ ดังความว่า

สาธุสะพระนอนสิขรเขา
 ยี่สิบวาฝากันเป็นบัลลังก์
 พระเนตรหลับทับพระบาทไสยาสน์เหยียด
 พระเจ้างามยามประทมน้ำชมเชย

พระพุทธเจ้าหลวงสร้างแต่ปางหลัง
 ดูเปล่งปลั่งปลื้มใจอะไรเลย
 อ่อนละเอียดอาสนะพระเขนย
 ช่วยรำเพยวิชนี้งวิมล

นิราศเมืองเพชร : 526

ในนิราศพระบาท สุนทรภู่ได้สะท้อนภาพให้เห็นภาพด้านประติมากรรมของพระพุทธบาทว่าตรงบานประตูและบันไดนั้นมีรูปยักษ์สองตนอ้าปากแยกเขี้ยว และลักษณะของบันไดจะเป็นรูปนาคเลื้อย ตามองเขม้นดูน่ากลัวเหมือนกับนาคนั้นมีชีวิต ดังความว่า

ทวารที่ตรงหน้าบันไดนาค
 แสยะแยกโอษฐ์อ้าสองตามัน
 บันไดนาคนาคในบันไดนั้น
 ขย้าเขี้ยวขบปากเหมือนนาคเป็น

มีรูปร่างสองอสุรขยัน
 ยืนยิงฟันแยกเขี้ยวอยู่อย่างเป็น
 ดูผกผันเพียงจะเลื้อยออกโลดเล่น
 ตาเขม้นมองม่งสะดุ้งกาย

นิราศพระบาท : 133

ในเรื่องของงานแกะสลักไม้ สุนทรภู่ก็ได้แสดงภาพสะท้อนไว้ในนิราศพระบาท ถึงลักษณะของพระพุทธบาทว่า ที่บานประตูโบสถ์ เป็นการแกะสลักไม้เป็นลวดลายงดงามอ่อนช้อย คือ บานประตูฝังมุกเป็นลายกระหนกเครือเถาซึ่งมีรูปต่าง ๆ ชับซ้อนอยู่ในลายเครือเถานั้น บ้างเป็นลายครุฑยุดนาค รูปยักษ์ถือกระบอง รูปสิงโต และเป็นรูปตัวละครในวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ เช่น ชมภูพาล สุนครีพ พระนารายณ์ทรงครุฑ รูปพระอินทร์ทรงช้าง เป็นต้น ดังความว่า

บานทวารลานแลล้วยลายมุก
 เป็นนาคครุฑยุดเหนียวในเครือวัลย์
 สิงโตอัดกีดก้านกระหนกเกี่ยว
 ชมภูพาลกีดก้านกระหนกรุม
 รูปนารายณ์ทรงขีครุฑเหิร
 รูปอมรกรกำพระธำมรงค์

นำสนุกในกระหนกดูผกผัน
 รูปยักษ์ยันยืนกอดกระบองกุม
 เทพเหนียวเครือกระหวัดหัตถ์ขยุ้ม
 สุนครีพกุมขรรค์เงื้อในเครือวง
 พรหมเจริญเสด็จยังบัลลังก์หงส์
 เสด็จทรงคชสารในบานบัง

นิราศพระบาท : 137

อีกตอนหนึ่งด้านศิลปกรรม ที่พระพุทธบาทจะมีรูปปั้น “ครุฑจับนาค” ซึ่งประกอบเป็นฐานปัทม์ เป็นลายปูนปั้นรูปครุฑจับนาค ลายกิ้งก่า และลายเทพพนม ดังความว่า

พื้นผนังหลังบัวที่ฐานปัทม์
หยิกขยุ้มกุ่มวาสุกรีก่า

เป็นครุฑอัดยิบเหี้ยมบุษงค์ขยำ
กินนรรำรายเทพประนมกร

นิราศพระบาท : 135

จากการศึกษาภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับศิลปกรรมด้านสถาปัตยกรรม และ ประติมากรรม สรุปได้ว่า สิ่งก่อสร้างที่เป็นโบราณสถาน ไม่ว่าจะเป็นองค์พระเจดีย์ วิหาร มณฑป พระพุทธรูป รูปปั้น หรือวัดวาอาราม ต่างก็สะท้อนศิลปะแห่งความงดงามออกมาให้เห็นในลักษณะดังกล่าว ความงามเหล่านี้จะแสดงถึงความเป็นเอกลักษณ์ของความเป็นไทยได้อีกด้านหนึ่ง

4. ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการดำรงชีวิต

(๑๓๕ ก 12)

การที่มนุษย์มีความผูกพันกับธรรมชาติ และต้องอาศัยธรรมชาติในการดำรงชีวิตขึ้น พื้นฐาน ย่อมทำให้มนุษย์มองเห็นคุณค่าของธรรมชาติได้อย่างหลากหลาย เนื่องจากมนุษย์ ต้องอาศัยและพึ่งพาธรรมชาติในการดำรงชีวิต เพราะธรรมชาติคือที่มาของปัจจัยพื้นฐาน นอกจากนี้มนุษย์ก็ยังนำเอาความงามทางธรรมชาติมาสร้างความจรรโลงใจ และทำให้เกิดความเพลิดเพลินต่อชีวิต เช่น นำเอาความงามของป่าไม้ สายน้ำ ภูเขา อากาศ ทำให้เกิดภาพพจน์ และเห็นจริงและเข้าใจในความเป็นธรรมชาติ ทำให้เห็นประโยชน์และโทษของธรรมชาติที่กวีได้ สะท้อนภาพออกมา

การดำรงชีวิตของผู้คนในแต่ละยุคสมัยย่อมแตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมของยุค สมัยนั้น ในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ได้สะท้อนให้เห็นถึงการดำรงชีวิตของคนในสังคม สมัยรัชกาลที่ 2 ถึง รัชกาลที่ 4 ในด้านสภาพแวดล้อม สภาพความเป็นอยู่ การประกอบอาชีพ ~~การเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง~~ ตลอดจนวิถีชีวิตของผู้คน การสะท้อนภาพความจริงที่ กวีได้แสดงออกมาให้เห็นมีอยู่หลายเรื่อง ดังที่ วิทย์ ศิวะศรียานนท์(2504:184) กล่าวว่า

“กวีมิใช่เป็นแค่กวี หากเป็นคนเกิดในยุคใดยุคหนึ่ง ซึ่งมีสิ่งแวดล้อม มีสภาพการเมือง และ เศรษฐกิจแตกต่างจากสมัยอื่น กวีเกิดในสมัยใด จะรอดพ้นจากอิทธิพลแห่งสิ่งแวดล้อมหาได้ไม่ ถึงแม้กวีจะพยายามหลบหลีกเพียงใด ความคิด ความเห็น ความรู้สึกที่ตนมีอยู่เป็นส่วนรวมกับ คนร่วมสมัย ก็ไม่วายที่จะแพร่พรายออกมา”

ในฐานะที่กวีเป็นหน่วยหนึ่งในสังคม ผลงานที่กวีได้เสนอออกมาจึงสะท้อนภาพชีวิต ความเป็นอยู่ของคนในสมัยนั้น ๆ ด้วย ดังที่ วิทย์ ศิวะศรียานนท์ (2504:134) กล่าวว่า

"ศิลปะหรือวรรณคดีที่แท้จริงย่อมเป็นสิ่งที่หันหน้าเข้าหาชีวิตเพื่อสะท้อนภาพชีวิต และในการสะท้อนภาพชีวิตนั้น ปัญหาสังคมและสภาพความเป็นอยู่ในสมัยนั้นก็ย่อมปรากฏอยู่ชัดเจน เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นเนื้อหาศิลปะและวรรณคดี นักเขียนจะเขียนอยู่ในสุญญากาศไม่ได้ จะต้องมีวัตถุดิบหรือเนื้อเรื่อง ซึ่งก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องได้มาจากสภาพสังคมในสมัยของกวี"

บทก 12

ดังนั้น จึงทำให้ผู้ศึกษาได้แนวคิดที่ว่าภาพสะท้อนในด้านต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นสิ่งที่บ่งบอกได้ว่ากวีคือสุนทรภู่ ได้ถ่ายทอดความรู้ความคิดของท่านออกมา ทำให้ผู้ที่ได้ศึกษาในเรื่องนี้ได้นำมาเป็นแนวคิดหรือแง่คิดต่อไปอีกว่า ภาพสะท้อนในเรื่องสภาพการดำรงชีวิตของบุคคลในอดีตกับปัจจุบันนั้นมีความเหมือนหรือ แตกต่างกันอย่างไรบ้าง ซึ่งผู้ศึกษาจะวิเคราะห์หัวข้อเกี่ยวกับการดำรงชีวิตไว้ดังนี้

4.1 ที่อยู่อาศัย

ในการเลือกตั้งถิ่นฐาน ชาวบ้านจะอาศัยความรู้และประสบการณ์ที่สังคมสืบทอดกันมาด้วยการเลือกสถานที่ให้เหมาะสมกับวิถีดำเนินชีวิตของตน หลักการสำคัญคือ จะคำนึงถึงความจำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิต เช่น คำนึงถึงแหล่งน้ำ แหล่งอาหาร เพื่อการอุปโภค บริโภค พื้นที่ทำการเกษตร ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน การเดินทางติดต่อค้าขาย ฯลฯ แหล่งน้ำเป็นสิ่งสำคัญอันดับแรกเพราะเอื้ออำนวยประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตอีกหลาย ๆ ด้าน ในการเลือกตั้งถิ่นฐานของคนไทยตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันจะพบว่าอยู่ใกล้แหล่งน้ำเสมอ

ในสมัยของสุนทรภู่ ^{รัชกาลที่ 1} ที่อยู่อาศัยของชาวชนบทบางแห่งจะมีลักษณะการปลูกบ้านเรือนที่แตกต่างจากบ้านเรือนที่เห็นอยู่ทั่วไป คือจะมุงด้วยไม้หวายโสม แต่พอไม่มีคนอยู่บ้านก็จะม้วนหลังคาวางไว้จนกว่าคนจะกลับเข้ามาก็นำหลังคาที่ม้วนเก็บไว้มาคลี่คลุมเป็นหลังคาต่อไป ดังความว่า

พอพลบค่ำสำนักที่เรือนเพื่อน
มุงด้วยไม้หวายโสมแสนพิกล
ครั้นคนมาเอาหลังคาขึ้นคลุมคลี่

ดูเหยาเรือนชาวแขวงทุกแห่งหน
ไม่มีคนแล้วก็ม้วนหลังคา
ดูก็ดีเร็วรัดไม่ขัดขวาง

นิราศเมืองแกลง : 101-102

การปลูกสร้างบ้านของชาวชนบท เช่น ชาวนาก็จะมีลักษณะเป็นกระท่อมหรือที่เรียกว่า "ทับ" เป็นที่อยู่อาศัย ดังความว่า

ถึงทับนางวางเวงฤทัยวับ

เห็นแต่ทับชาวนาอยู่อาศัย

นิราศเมืองแกลง : 83

การเลือกที่อยู่อาศัยใกล้แหล่งน้ำธรรมชาติ นอกจากจะเป็นไปเพื่ออุปโภคบริโภคโดยตรงแล้ว ความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณธัญญาหารที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติในแหล่งน้ำนี้เป็นสิ่งสำคัญต่อการหาอาหารยังชีพ นอกจากนี้แหล่งน้ำยังมักจะเป็นแหล่งชุมชนที่ชาวบ้านนำพืชผล และผลิตผลต่าง ๆ มาแลกเปลี่ยนค้าขายกันด้วย ดังที่สุนทรภู่แสดงภาพสะท้อนถึงสภาพการค้าที่แม่กลองไว้ ดังความว่า

ถึงแม่กลองสองฝั่งเขาดังบ้าน
บ้างย่างปลาค่าเคียงเรียงเรียงราย

นำสำราญเรือนเรือดูเหลือหลาย
ดูวนวายวิ่งไขว่กันใหญ่หน่อย
นิราศเมืองเพชร : 330

ศิริกุล สันติชาติ. (2536 : 15-20) กล่าวไว้เกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่า

การเลือกตั้งถิ่นฐานยังคำนึงถึงความปลอดภัยและการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม เป็นชุมชน รวมทั้งการพิจารณาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคมมาเป็นส่วนช่วยในการตัดสินใจ การสร้างที่อยู่อาศัย ชาวบ้านจะมีพื้นความรู้เกี่ยวกับคุณลักษณะของวัสดุธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่น และจะมีพื้นฐานความรู้ในงานช่าง งานศิลปหัตถกรรม ในระดับท้องถิ่นเป็นส่วนมาก การสร้างบ้านเรือนจึงมักจะช่วยกันปลูกขึ้นเองโดยเลือกคุณลักษณะของวัสดุมาใช้หรือแปรรูปให้เหมาะสมด้วยวิธีการ และเครื่องมือแบบง่าย ๆ ทั้งยังออกแบบรูปทรงได้เหมาะสมกับภูมิประเทศ ภูมิอากาศ และสิ่งแวดล้อมทั้งสังคม

กระบวนการก่อสร้างที่อยู่อาศัยของชาวบ้านสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะมีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคมและคติความเชื่อเป็นสำคัญ คือการสร้างเรือนในสมัยนั้นมักจะสร้างให้แล้วเสร็จในวันเดียว จึงมีการขอแรงเพื่อนบ้านจำนวนมากมาช่วยกันปลูกโดยเจ้าของบ้านต้องเตรียมอาหารไว้เลี้ยงดู ให้บริบูรณ์แทนค่าจ้างแรงงาน โดยเฉพาะการสร้างเรือนเครื่องสับซึ่งจะต้องมีขั้นตอนและวิธีการอันละเอียดประณีต ทั้งยังต้องมีพิธีกรรมทางคติความเชื่อเข้ามาอยู่ในกระบวนการก่อสร้างอีกด้วย

ความพิถีพิถันในการก่อสร้างควบคู่กับธรรมเนียมและความเชื่อทางพิธีกรรมทำให้ชาวบ้านสามารถสร้างที่อยู่อาศัย ได้สำเร็จอย่างรวดเร็ว อันเป็นความสะดวกในหลาย ๆ ด้านเพราะถ้าทำล่าช้ามีฝนตก วัสดุอุปกรณ์อาจชำรุดเสียหายหรือผุกร่อนง่ายขึ้น ก็จะทำให้เกิดความสิ้นเปลืองในเรื่องอื่น ๆ ได้อีก

ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี. (2537: 10) ได้กล่าวถึงที่พักอาศัยของคนจีนไว้ว่า

ในช่วงรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ในเรื่องที่พักอาศัยของคนไทยนิยมการปลูกเรือนแพเป็นส่วนใหญ่ สำหรับเป็นที่พักอาศัยในระดับของสามัญชน บางครั้งใช้เป็นที่พักค้าขายด้วย เรือนเหล่านี้อยู่ในน้ำจึงเรียกว่า เรือนแพ ลักษณะทั่วไปก็เหมือนกับเรือนที่สร้างขึ้นบนบก ต่างกันที่

สร้างบนแพไม้ไผ่หรือไผ่ และผูกเสาจอดอยู่ในแม่น้ำลำคลอง ลักษณะส่วนใหญ่ประกอบด้วย ห้องซ้อนกัน 3 ห้อง ห้องด้านหน้าหันเข้าสู่ลำน้ำ มีฝาขัดแตะปิดเปิดเป็นบานค้ำ ห้องนี้ใช้เป็นร้านค้า ห้องกลางใช้เป็นที่พักนอน ห้องด้านหลังหันสู่ฝั่ง ใช้เป็นครัวและที่รับประทานอาหาร

สมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีชุมชนชาวจีนตั้งถิ่นฐานเรียงรายไป 2 ฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่บริเวณสำเพ็ง ตลาดน้อยฝั่งหนึ่ง และบริเวณคลองสาน ท่าดินแดง อีกฝั่งหนึ่ง ลักษณะที่ตั้งจะเป็นการสร้างแบบเก่งจีน มีทั้งที่เป็นตึกแถวชั้นเดียว และ 2 ชั้น รวมไปถึงบ้านที่เป็นคฤหาสน์ใหญ่ ๆ ด้วย บ้านแบบจีนแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ ประเภทเรือนแถว หรือตึกแถวแบบจีน เป็นที่อยู่สำหรับลูกจ้างหรือกรรมกรจีน ซึ่งมีรายได้ปานกลางหรือค่อนข้างต่ำ อีกประเภทหนึ่งคือบ้านของพ่อค้าคหบดีจีนที่มีฐานะดี เช่น พวกเจ้าสัวหรือนายอากรต่าง ๆ

ตอนที่เดินทางผ่านสำเพ็งซึ่งเป็นสถานที่อยู่ในเขตเมืองโดยลักษณะของที่อยู่อาศัยจะมีลักษณะเป็นเก่งจีน โดยจะตั้งอยู่เรียงรายอยู่ริมฝั่งน้ำและมีเรือแพจอดอยู่ด้วย ซึ่งเทพฐทัตทอง. (2539:71) ได้กล่าวไว้ว่า

“สำเพ็ง เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและทำมาค้าขายของคนจีนในกรุงเทพฯ มาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงย้ายราชธานีมาตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามกับกรุงธนบุรี ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวังตรงฝั่งริมแม่น้ำเจ้าพระยา ระหว่างวัดโพธาราม (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม-วัดโพธิ์ ท่าเตียน) กับวัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ท่าพระจันทร์) ตรงที่ซึ่งพวกคนจีนอาศัยอยู่ในกรุงธนบุรี โดยโปรดเกล้าฯ ให้พวกคนจีนเหล่านี้ย้ายไปอยู่นอกกำแพงพระนคร ตั้งแต่วัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) ลงไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา จนถึงวัดเกาะ (วัดสัมพันธวงศาวาส)

ด้วยเหตุนี้ สำเพ็งจึงกลายเป็นถิ่นที่อยู่ของพวกคนจีนมาจนกระทั่งบัดนี้ เมื่อพวกคนจีนไปตั้งบ้านเรือนร้านค้าอยู่อาศัยและทำมาค้าขาย สำเพ็งจึงกลายเป็นแหล่งการค้าที่สำคัญของกรุงเทพฯ เรือสำเภาค้าขายที่มาจากเมืองจีน จึงมาจอดรับส่งสินค้าที่บริเวณสำเพ็งแห่งเดียว สำเพ็งจึงเป็นประตูเข้าออกของสินค้าเมืองจีนเมืองไทย ตลอดจนคนจีนเข้าออกเมืองไทยตลอดมา

คนจีนที่อพยพมาจากเมืองจีน แรกทีเดียวก็มาขึ้นที่สำเพ็ง ต่อจากนั้นจึงระบายออกไปทำมาหากินที่อื่น ๆ จังหวัดอื่น ๆ ทั่วเมืองไทย สำเพ็งจึงมีผู้คนมากขึ้น บ้านเรือนร้านค้าก็มีมากขึ้นตามลำดับ เจริญกว่าที่อื่น ๆ”

สุนทรภู่กล่าวถึงสำเพ็งเมื่อตอนนั่งเรือนผ่านสำเพ็งไปเมืองแกลง ไว้ในนิราศเมืองแกลงว่า

ถึงสำเพ็งเก่งตั้งริมฝั่งน้ำ
มีชุมชอกตรอกนางเจ้าประจัน

แพประจำจอดเรียงเคียงขนาน
ยังสำราญร้องขับไม้หลับลง

นิราศเมืองแกลง : 82

นี้ก็แสดงให้เห็นว่า ถึงแม้จะตึกดินขนาดใหญ่ ผู้คนในสำเพ็งก็ยังไม่ได้หลับไม่นอนยัง
เที่ยวเตร่หาความสำราญอยู่

ซึ่งเทพชู ทับทอง. (2539:71) ได้กล่าวถึง “สำเพ็ง” ไว้อีกว่า

“สำเพ็งนอกจากเป็นแหล่งค้าขายแล้ว ยังเป็นแหล่งของหญิงโสเภณีอีกด้วย โรงโสเภณี
ทั้งหลายในสำเพ็งมีมาตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์แล้วสำหรับบริการคนจีน ซึ่งส่วนใหญ่อพยพ
มาจากเมืองจีน โดยไม่ได้เอารรยามาด้วย คนจีนอพยพพวกนี้เมื่อมาอยู่แรก ๆ จึง
จำเป็นต้องเที่ยวหญิงโสเภณี หญิงโสเภณีที่หากินอยู่ในสำเพ็งส่วนใหญ่เป็นคนจีนที่เกิดใน
เมืองไทย พูดจีนพูดไทยได้ แต่ที่เป็นคนจีนถูกหลอกมาเป็นโสเภณีจากเมืองจีนก็มี ดังนั้น
ตามตรอกซอยต่าง ๆ ในสำเพ็ง จึงมีโรงโสเภณีทั้งคนไทยคนจีนอยู่โดยทั่วไป ด้วยเหตุนี้จึง
ได้ตราหน้า และตำหนิผู้ที่ไกรธกันว่า “อึสำเพ็ง” ผู้หญิงคนไหนถูกตำหนิก็จะรู้สึกเจ็บแสบเพราะ
เท่ากับสยปรมาทว่าเป็นผู้หญิงโสเภณี ผู้หญิงคนชั่ว”

สภาพที่อยู่อาศัยอีกแห่งหนึ่ง คือ บางละมุง ได้สะท้อนภาพให้เห็นว่า เป็น
ชุมชนใหญ่ มีการปกครองที่เป็นระเบียบ และมีวัดอยู่ด้วย ดังความว่า

แล้วรีบรุดไปจนสุดที่ทิวทุ่ง
เป็นประเทศเขตนิคมกรมการ

ถึงบางละมุงพบน้ำลำละหาน
มีเรือนบ้านแออัดทั้งวัดวา
นิราศเมืองแกลง : 92

ในนิราศพระประธม สุนทรภู่ได้สะท้อนภาพความเป็นอยู่ในชนบทไว้ว่า
พวกชาวบ้านจะตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลองทั้งสองฝั่ง ดังความว่า

ที่ริมคลองสองฝั่งเขาตั้งบ้าน

นำสำราญเรียงรันควันโขมง
นิราศพระประธม : 454

เมื่อสุนทรภู่เดินทางถึงสามโคกอันเป็นที่อยู่ของพวกมอญ สุนทรภู่ได้บรรยายภาพ
บ้านเมืองของพวกมอญว่าไม่เหมือนอย่างบ้านของไทยคือบ้านมอญจะมีลักษณะหลังคาใหญ่
แต่พื้นเล็กมาก ซึ่งสุนทรภู่เปรียบเป็นโลงผี โดยจะปลูกเป็นแนวยาวหรือริมฝั่งแม่น้ำทาง
ด้านซ้ายเท่านั้น ดังความว่า

ดูเหยาเรือนหาเหมือนอย่างไทยไม่
ระยะบ้านย่านนั้นก็ยาวรี

หลังคาใหญ่พื้นเล็กเป็นโลงผี
จำเพาะมีฝั่งซ้ายเมื่อพายไป
นิราศพระบาท : 119

ในนิราศเมืองเพชร ได้สะท้อนภาพที่อยู่อาศัยเขตแม่กลองว่า ทั้งสองฝั่งของแม่น้ำจะมีบ้านเรือนตั้งอยู่มากมาย โดยมีลักษณะเป็นเรือนเรือ น่ายุ่น่าสบาย ดังความว่า

ถึงแม่กลองสองฝั่งเขาตั้งบ้าน

นำสำราญเรือนเรือดูเหลือหลาย

นิราศเมืองเพชร : 515

ลักษณะบ้านที่บางมังกง จะเป็นลักษณะที่ปลูกเรียงเรียบชายน้ำ ดังความว่า

ถึงหย่อมย่านบ้านบางมังกงนั้น

ดูเรียงรันเรือนเรียบขลาสินธุ์

นิราศเมืองแกลง : 88

และถ้าหากย่านที่ผ่านไปเป็นที่ว่างไม่มีบ้านเรือน พวกจีนใหม่ และคนไทยก็จะใช้ที่ว่างบริเวณนั้น ขุดเป็นลำน้ำขนาดเล็ก ซึ่งแยกมาจากลำน้ำขนาดใหญ่ เป็นลักษณะลำกระโดง ทั้งนี้เพื่อให้น้ำเข้าสวนเข้านา ดังความว่า

ตามแนวทางกลางย่านนั้นบ้านว่าง

เจ๊กจีนใหม่ไทยมั่งไปตั้งโรง

เขาปลูกสร้างศาลาเปิดฝาโถง

ขุดร่องน้ำลำกระโดงเขาโยงดิน

นิราศพระประธม : 455

ในโคลงนิราศสุพรรณ มีการตั้งบ้านเรือนอยู่ตามสองฟากฝั่งน้ำเช่นเดียวกัน พบวัดที่มีสภาพทรุดโทรมเพราะอิฐปูนเปื่อยหมดแล้ว ตัวโบสถ์พังทลายพระอยู่ทำให้เห็น ทั้งโบสถ์และพระกรำฝนอยู่ ดังความว่า

บ้านตั้งฝั่งฟากน้ำ

วัดชร้างปางก่อนสูญ

ขอบเขื่อนเกลื่อนอิฐปูน

โบสถ์ยับทับพระเจ้า

ธรรมกุล

สังัดเศร้า

เปื่อยเปล่า เจ้าเอย

เจิงน้ำกรำฝน

โคลงนิราศสุพรรณ : 333

บ้านในชนบทที่ปรากฏในโคลงนิราศสุพรรณที่ชื่อบ้านศรีจัน จะมีลักษณะเป็นที่ลาดคล้าย ๆ หาด เป็นแก่งตื้น ๆ มีการตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งใกล้กับโรงเหล็กที่มีคนจีนเป็นเจ้าของ และการสัญจรของคนในหมู่บ้านนี้ก็จะใช้เส้นทางเกวียน ดังความว่า

จวบจนชนบทบ้าน
ท่าลาดหากเกิดกัน
เรือนตั้งฝั่งเรียงวัน
คนพุดูครึกครื้น

ศรีจัน
แก่งดิน
โรงเหล็ก เจ็กเอย
คำมช้างทางเกวียน

โคลงนิราศสุพรรณ : 334

หาก ๒

4.2 การแต่งกาย

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. (2525 :1-5) ได้อธิบายถึงเรื่องการแต่งกายยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ไว้ดังนี้

การแต่งกายของคนชั้นสูง คนชั้นสูงในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ คือกลุ่มชนชั้นผู้นำที่มีบทบาทและหน้าที่ในการบริหารราชการแผ่นดิน มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำสูงสุด รองลงมาคือพระบรมวงศานุวงศ์ นับตั้งแต่ฐานันดรชั้นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า ถัดมาคือขุนนาง ซึ่งแบ่งฐานะออกเป็น 2 ระดับ คือ ขุนนางชั้นสูง มีศักดินา 400 ไร่ขึ้นไป และขุนนางชั้นผู้น้อย ศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่

นอกจากนี้ยังมีกลุ่มคนจีนที่สามารถสร้างฐานะทางเศรษฐกิจขึ้นมาจากระบบค้าขาย หรือเป็นเจ้าของนายอากรของรัฐ เป็นผู้ควบคุมดูแลการค้ากับต่างประเทศ คือ การค้าสำเภา กลุ่มครอบครัวชนชั้นสูงทั้งชายหญิงและเด็กที่เป็นเจ้านายขุนนางเหล่านี้ มีวิถีชีวิตที่ถูกกำหนดด้วยแบบแผนและขนบธรรมเนียมทางราชการ ดังนั้น ลักษณะการแต่งกายของคนกลุ่มนี้จึงเป็นไปตามจารีตประเพณี ซึ่งบางอย่างสืบทอดมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

โดยเฉพาะการแต่งกายในเวลาปฏิบัติราชการ เครื่องทรงหรือเครื่องแต่งพระองค์ของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์เป็นแบบเครื่องแต่งกายที่กำหนดไว้ในกฎหมายเทียรบาล ส่วนระเบียบเครื่องแต่งกายของขุนนางกำหนดขึ้นแต่เฉพาะขุนนางชั้นสูงที่มีตำแหน่งเข้าเฝ้า

การแต่งกายของขุนนางในเวลาเข้าเฝ้า เสด็จออกบริหารราชการแผ่นดินถือเป็นพระราชนิยมที่ว่าไม่ทรงโปรดให้สวมเสื้อ แต่ต้องนุ่งผ้าสมปักซึ่งเป็นผ้าที่สวมได้เฉพาะเวลาเข้าเฝ้าเท่านั้น ห้ามนำไปนุ่งห่มผิดกาลเทศะ

การแต่งกายของคนสามัญ ราษฎรไทยส่วนใหญ่มีอาชีพเป็นเกษตรกร ทำนา ทำสวน ทำไร่ อยู่ตามชุมชนชนบทในหมู่บ้าน ในสมัยนั้นการเกิดของชุมชนเมืองแบบการค้าเป็นไปอย่างช้าๆ การแต่งกายของชายหญิงจึงเอื้ออำนวยต่อการใช้ชีวิตแบบเกษตรกรในชุมชนหมู่บ้าน

การแต่งกายจึงมีลักษณะทะมัดทะแมง กล่าวคือ นุ่งผ้าชิ้นเดียวด้วยวิธีนุ่งถกเขมร เป็นการนุ่งโจงกระเบนแต่ถกให้สั้นเหนือเข่า เพื่อสะดวกในการออกแรง ไม่สวมเสื้อ โปกผ้าที่ศีรษะ ไม่สวมรองเท้า

หากอยู่บ้านไม่ทำงานก็นุ่งผ้าลอยชาย หรือนุ่งโสร่งมีผ้าคาดพุงในงานเทศกาลต่าง ๆ มักนุ่งผ้าโจงกระเบนเป็นผ้าแพรสีต่าง ๆ และห่มผ้าคล้องคอต่อปลายยาวทั้งสองไว้ด้านหน้า หรือคล้องไหล่ทั้งชายไว้ด้านหน้าหรือพาดตามไหล่ไว้ ทัดดอกไม้ บุษหรือหยาดมไว้ที่หู ผัดหน้าด้วยแป้งหอม

ส่วนทรงผมก็ตัดผมปิกหรือผมตัดแบบผู้ชายทั่วไป ผู้ชายสามัญชนที่มีฐานะดีก็แต่งตัวด้วยเสื้อผ้าแพรพรรณชั้นดี โดยเฉพาะผ้าถุงทอที่หาซื้อได้จากสินค้าต่างประเทศ

สตรีชาวบ้านทั่วไปนุ่งผ้าจีบ ห่มสไบ ถ้าในเวลาทำงานก็ใช้ห่มตะเบ็งมาน ปล่อยชายหรือผูกชาย หากอยู่บ้านก็ห่มเหน็บหน้าแบบผ้าแถบ เวลาออกจากบ้านจึงใช้สไบเฉียง ในฤดูหนาวห่มผ้าหรือแพรเพลาะคลุมไหล่ ตัดผมปิก

ถ้าเป็นวัยสาว ตัดผมสั้นเป็นแบบดอกกระทุ้ม แล้วปล่อยท้ายยาวจนถึงบ่า ถ้าเป็นผู้ใหญ่ ตัดผมปิกแบบโกนท้ายทอยสั้น ในกรณีที่สตรีแต่งงานแล้ว เวลาอยู่บ้านอาจไม่ห่มสไบ นอกจากนี้ลักษณะของผ้าถุงและสไบ หากเป็นสตรีฐานะดีจะนุ่งผ้ายกทอด้วยไหมและเป็นผ้าที่สีสด

ในนิราศของสุนทรภู่ได้สะท้อนภาพถึงการแต่งกายของสตรีไว้ ดังนี้

4.2.1 สตรีไทย การแต่งกาย

ในนิราศเมืองแกลง สุนทรภู่ได้กล่าวถึงการแต่งกายของคนไทยในสมัยนั้นว่า ชายจะนุ่งโจงกระเบน ส่วนสาวชาวบ้านจะห่มตะเบงมาน ดังความว่า

แลทะเลเลี่ยนลาดล้นหาดทราย

ทั้งสามนายจัดแจงโจงกระเบน

นิราศเมืองแกลง : 88

เห็นสาวสาวชาวไร่เขาไถที่
แลชีไคลใส่ตาบเป็นคราบคอ

บ้างพาที่อื้อเออเสียงเหนอหนอ

ผ้าห่มห่อหมากแห่งตะเบงมาน

นิราศเมืองแกลง : 101

ในโคลงนิราศสุพรรณ ได้กล่าวถึงสไบไว้ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการแต่งกายของสตรีชาววังไว้ ดังความว่า

วัดเลียบเงียบสงัดหน้า

อาราม

ขุกคิดเคยพยายาม

แย่งน้อง

รวรินกลิ่นสไบทรม

สวาทรวง ทรวงเอย

สูญกลิ่นสิ้นกลอนพริ้ง

เพราะเจ้าเบาใจ

โคลงนิราศสุพรรณ : 308

สำหรับบรรดาสตรีที่เป็นภรรยาของผู้รั้งเมือง ซึ่งเป็นผู้ที่มีฐานะ อาศัยอยู่ตามหัวเมือง จะแต่งกายโดยนุ่งผ้าลาย ดังความว่า

ผู้รั้งตั้งรวรอบ
เป็นหมู่ดั่งจั่วควาย
สาวสาวเหล่านุ่งลาย
จ๋าม่าล่ำสันสะอ้าน

ขอบราย
ไขว่บ้าน
แล้วหม่อม มอมเอย
อาบน้้าปล้ำปลา

โคลงนิราศสุพรรณ : 329

4.2.2 สตรีลาว

พวงนิล คำบังสุ. (2544 : 45-82) ได้กล่าวไว้ในเรื่องการแต่งกายของลาวไว้ว่า การแต่งกายของลาว หญิงลาวจะนุ่งผ้าถุงห่มสไบ สวมเสื้อแขนยาว คาดเข็มขัดเงิน เกลาผมมวยไว้ด้านหลัง ฝ่ายชายนุ่งโจงกระเบน สวมเสื้อปล่อยชาย มีผ้าคาดเอว

ในโคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ได้แสดงภาพสะท้อนในเรื่องวัฒนธรรมการแต่งกายของสตรีลาวไว้ว่า จะนุ่งผ้าถุงทบยาว เวลาเดินจะวิ้งวิ้งแวมแวม ดังความว่า

ถึงระยะสระประโยชน์หย้าน
ผ้านุ่งถุงทบยาว
กลีบกลับวิ้งแวมวาว
เติกว่าฟ้าแลบชะม้าย

บ้านลาว
ย่างย้าย
แวมแวม แทบแฮ
มุงค้อนองงาม

โคลงนิราศสุพรรณ : 328

4.2.3 สตรีละว้า

ณัฐวิ ทศธ. และ สุริยา รัตนกุล. (2541:21) กล่าวถึงเรื่องของละว้า ไว้ดังนี้

ละว้านั้นเป็นชนกลุ่มดั้งเดิมที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในอาณาจักรลานนามาก่อนการตั้งเมืองเชียงใหม่ อาณาจักรละว้าถึงกาลล่มสลายประมาณปี พ.ศ. 1200 ในสมัยของขุนหลวงวิลังคะ ผู้นำคนสุดท้ายของชาวละว้า ปัจจุบันพบละว้าในจังหวัดสุพรรณบุรี อุทัยธานี ลำปาง เชียงราย เชียงใหม่ ตาก น่าน แม่ฮ่องสอน หมู่บ้านละว้าที่ใหญ่ที่สุดอยู่บ้านผ่องหลวง อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่

การตั้งถิ่นฐานของละว้า เป็นการตั้งถาวร บ้านยกพื้นสูง มุงหลังคาด้วยหญ้า มีระเบียง และห้อง 1 ห้อง ได้ถุนบ้านใช้เป็นที่พักสัตว์ ยังข้าวแยกอยู่ต่างหาก ซานหน้าบ้านใช้นั่งป็น

ฝ้าย กรอด้าย ทอผ้าภายในห้อง มีเตาไฟสุมไว้ตลอดเวลา ใช้เชื้อไม้ป้อนนอน หมอนทำด้วย
ท่อนไม้ ไม่นิยมนอนบนที่นอน กรอบครัวของพวกจะว่าหลังแต่งงาน ผู้ชายจะนำภรรยา
อยู่บ้านของตน จนกระทั่งลูกชายคนต่อไปแต่งงานก็แยกไปปลูกเรือนเป็นของตัวเองต่างหาก

การแต่งกายของพวกจะว่า ผู้หญิงสวมเสื้อสีดำมีขลิบลำไส้แดง ที่ปลายแขน นุ่งผ้าสั้น
ทรงกระบอกสีดำลายแดง สวมเสื้อสีขาวทั้งชายและหญิง นิยมเจาะหูให้เป็นรูโต เอาใบลานหรือ
แผ่นทองเหลืองม้วนกลมยัดใส่ไว้ เอาด้ายทำเป็นพู่ห้อยลงมา ผู้หญิงประดับคอด้วยสร้อยลูกปัด
ลูกเดือยหิน สวมกำไลข้อมือเงินขดเป็นเกลียว หญิงชาวจะว่านิยมใช้กล้องยาสูบเป็น
เครื่องประดับ และมวยผมประดับปิ่นและขนเม่นที่ศีรษะ ผู้ชายมีมัดเหน็บเอว

ระบบเศรษฐกิจของจะว่าคือ การทำนา ปลูกข้าว ยาสูบ พริก ฝ้าย เลี้ยงโค กระบือ หมู ไก่
สานเสื่อ กระบุง ยาม ทอผ้า ทำเครื่องเงิน กำไลแขน กล้องยาสูบ ดีเหล็ก เป็นต้น

ในโคลงนิราศสุพรรณ ได้สะท้อนให้เห็นการแต่งกายของสาวจะว่าไว้ว่า จะผูกเกล้า
ผมขึ้นไป ดังความว่า

สาวสาวเหล่านูกจะว่า
ย้อมย่องผ่องผิวผม
คิ้วตาน่านวลสม
แข่งทู่หูเจาะเจ้า

หน้าชม
ผูกเกล้า
เสมอหม่อม ห้ามเอย
จึงต้องหมองศรี

โคลงนิราศสุพรรณ : 363

4.2.4 สตรีมอญ

ส. พลายน้อย. (2544 : 202-206) ได้กล่าวถึงการแต่งกายของมอญไว้ว่า

มอญ ในสมัยก่อนนุ่งผ้าที่เป็นลายตาหมากรุกแบบเดียวกับพวกพม่า คือเป็นผ้าลายตา
หมากรุก เรียกว่า ผ้าตาโง่ เข้าใจว่าหมายถึงผ้าที่มาจากเมืองตาโง่ หรือสะเทิม ทางพม่า
เรียกผ้าตาโง่ หรือตะโง่ เป็นชื่อเมืองหลวงโบราณของพม่า ผ้านุ่งของผู้ชายที่เราเรียกกันว่า
โสร่งนั่นเอง ภาษามอญจะเรียกว่าสะล่ง หรือสลวง เสื้อผู้ชายก็คล้ายกับเสื้อกูยเอง เป็นเสื้อคอ
กลมผ่าอกตลอด แขนทรงกระบอก ตัวเสื้อสั้น มักใช้เป็นเสื้อชั้นนอก พวกมอญในชั้นเดิมที่เดียว
ก็โพกผ้า แต่เมื่ออยู่เมืองไทยนานเข้าก็เลิกไป หันมาไว้ผมแบบคนไทย

การแต่งกายของผู้หญิงชาวมอญ นิยมนุ่งผ้ากะนิน หรือกานิน ลักษณะเดียวกับ สะล่ง แต่
มักจะเป็นสีพื้นๆ ไม่ใช่ผ้าตาโง่ๆ เหมือนผู้ชาย ถ้าจะมีดาก็มีขนาดเล็ก บางทีจะเรียกว่าผ้าตา
โง่เหมือนกัน ผู้หญิงมอญที่สุนทรภู่แลเห็นนั้นเป็นสาวสามโคก เมืองปทุมธานี ในสมัยนั้นนุ่ง
กรอมสั้น และเห็น “ขาขาววาวแวบอยู่หว่างกลาง” คงจะเป็นแฟชั่นที่ติดมาจากหงสาวดี ว่า

ในสมัยก่อนนั้น พวกผู้หญิงมอญ พม่า ก็นิยมนุ่งผ้าชนิดเย็บชายทั้งสองข้างแบบผ้าถุง ที่ใช้
กันอยู่ทุกวันนี้ แต่อยู่มาคราวหนึ่งมีพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งทรงเห็นว่า คนหนุ่ม แขนง

เมืองอังวะ และบรรดาเมืองขึ้นพากันบวชเป็นพระมากนัก จะกะเกณฑ์เข้ากองทัพไปราชการก็ได้ไพร่พลน้อย จึงมีพระราชดำริจะให้ประกาศแก่พระสงฆ์หนุ่มๆ ให้สึกออกมาเป็นทหาร อย่าไปมัวบวชอยู่เลย แต่ในครั้งนั้น มีขุนนางเจ้าความคิดอยู่คนหนึ่ง มีความคิดที่แนบเนียนดีกว่านั้น จึงได้กราบทูลว่า ถ้าจะทำอย่างนั้น เห็นจะไม่เป็นที่พอใจของบรรดาญาติโยมเป็นแน่ ขอให้ทรงเปลี่ยนพระราชดำริลองใช้อุบายของเขาดูก่อนจะดีกว่า พระเจ้าแผ่นดินเมื่อได้ทรงทราบอุบายของขุนนางคนนั้นแล้วก็ทรงเห็นชอบด้วย จึงให้หมายประกาศว่า บรรดาผู้หญิงที่นุ่งผ้าถุงอย่างมิดชิดอย่างแต่ก่อนนั้น ให้เปลี่ยนแบบเสียใหม่ คือ ให้นุ่งแต่พอกันอาย เท่านั้นก็พอ ปลายผ้าทั้งสองก็ไม่ต้องเย็บให้ติดกัน เวลาห่มก็เอาชายผ้ามาประจบกันเท่านั้น ถ้าผู้ใดไม่เชื่อฟังขึ้นนุ่งผ้าถุง ชนิดเย็บชายผ้าให้ติดกัน ทำให้มิดชิดเหมือนอย่างแต่ก่อน จะต้องได้รับโทษทัณฑ์อย่างหนัก.....ผู้หญิงมอญนิยมไว้ผมยาว เช่นเดียวกับผู้หญิงพม่า และนิยมเกล้าทำเป็นมวยลักษณะที่เกล้านั้น ของมอญต่างกับของพม่าคือ มวยผมของมอญเกล้าก่อนไปข้างหลัง ส่วนของพม่าเกล้าสูงขึ้นไปข้างบน ผู้ชายมอญนิยมสัก “มอญมักสักไหล่หลัง ลงเลขยันต์นา”

แสดงว่ามอญแต่เดิมนิยมสัก จนเป็นเรื่องธรรมดา แต่เมื่ออพยพมาอยู่เมืองไทย การสักก็ลดน้อยลงไปมาก

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า กล่าวถึง การแต่งกายของสาวมอญว่าจะเกล้าผมมวย ห่มผ้าเป็นตาเหมือนสีรุ้ง นุ่งผ้าถุงยาวกรอมเท้าเวลาเดิน จะมองเห็นไปถึงขาอ่อน ดังความว่า

ฝ่ายสาวสาวเกล้ามวยสวยสะอาด
ทั้งห่มผ้าตาหรีเหมือนสีรุ้ง
เมื่อยกเท้าก้าวอย่างสว่างแวบ
นี้หากเห็นเป็นเด็กมั่นจักจิน

แต่ขยาดอยู่ว่านุ่งผ้าถุง
ทั้งผ้าถุงนั้นก็อ้อมลงกรอมดิน
เหมือนฟ้าแลบแลผาดแทบขาดศีล
เจียนจะป็นชุ่มซำมไปตามนาง

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 174-175

ส่วนชายมอญ ไม่ได้กล่าวไว้ชัดเจน แต่จะกล่าวไว้เพียงว่า จะใช้หมวกสักไว้ที่ขา และที่พุงไว้ ดังความว่า

เห็นพวกชายฝ่ายมอญที่กล่าวมา

ล้วนสักขาเขียนหมึกจารึกพุง

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 174

4.2.5 เครื่องประดับ

4.2.5.1 สตรีไทย

ในนิราศพระบาทได้กล่าวไว้ว่า สาวไทยจะใช้ขนเม่นมาแซมผม ซึ่งเป็นเครื่องประดับอีกชนิดหนึ่ง ดังความว่า

เห็นชนเม่นยังหมายเสียดาบนาง

เจ้าเคยสาบสอยเส้นกระเด็นราย

นิราศพระบาท : 104

4.2.5.2 สตรีลาว

ในโคลงนิราศสุพรรณได้สะท้อนภาพการแต่งกายและการใช้เครื่องประดับของสาวลาว คือ การเจาะหู ดังความว่า

บ้านดั่งฝั่งน้ำที่
ลาวอยู่รู้เสียงสนอง
ปลุกผักหักพินดอง
หูเจาะเหมาะแต่หน้า

กะฎีทอง
เหน่อช้า
ตามเถื่อน เพื่อนแธ
แน่งน้อยกลอยใจ

โคลงนิราศสุพรรณ : 328

และในนิราศวัดเจ้าฟ้าได้สะท้อนภาพเครื่องประดับของสาวลาวคือการเจาะหูแล้วเอาเครื่องประดับใส่รูที่เจาะไว้ นานเข้าทำให้รูที่เจาะโตขึ้น จนดูเหมือนห้วงหวาย ดังความว่า

ถึงบ้านลาวเห็นแต่ลาวพวกชาวบ้าน
ไม่เหมือนลาวชาวกรุงที่นุ่งลาย

ล้วนหูยานอย่างบ่วงเหมือนห้วงหวาย
ล้วนกรีดกรายหยิบหย่องทรงสำอาง

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 170

4.2.5.3 สตรีกะเหรี่ยง

ภัทรพร รุ่งจรรยา. และ โสภาค หลิมพาพันธ์. (2542 : 38-39) ได้กล่าวถึง การแต่งกายของสตรีกะเหรี่ยงไว้ว่า

กะเหรี่ยงส่วนใหญ่อพยพมาตั้งแต่ สมัยอยุธยาตอนปลายจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์และจะเรียกชาวกะเหรี่ยงว่า ไทยตะนาวศรี กะเหรี่ยงที่อยู่ในประเทศไทยมีชื่อเรียก 2 อย่างคือ กะเหรี่ยงยางดอย กับกะเหรี่ยงยางน้ำ ที่อาศัยอยู่ตามพื้นที่ราบธรรมดาไม่อยู่บนเขา มีอยู่แถบจังหวัดราชบุรี กาญจนบุรี เพชรบุรี สุพรรณบุรี และอุทัยธานี

การแต่งกายของกะเหรี่ยง สาวพรหมจรรย์สวมชุดสีขาว กะเหรี่ยงโปร้วจะมีแถบสีขาว กว้างประมาณ 1 คืบ คาดอก ชายผ้าข้างล่างปักลวดลายสีแดง ใส่สร้อยลูกปัด ลูกเดือยหิน โดยร้อยเป็นพวงพันหรือคล้องคอหลายรอบ ใช้สติกัดแดงแบบเก่าร้อยเป็นพวงสะพายแล่ง คล้าย

สายสะพายเสนาบดี ที่ข้อมือและข้อเท้ามีลูกกระพวน หรือกระดิ่งเล็ก ๆ พันโดยรอบ เกี่ยวกับการแต่งกายหรือการตกแต่งร่างกาย ที่โดดเด่นที่สุดเห็นจะได้แก่ การที่หญิงชาวกะเหรี่ยงโปว์ชอบสักมือเป็นรูปคล้ายเครื่องหมายสวัสดิกะที่ข้อมือ ส่วนที่น่องสักเป็นรูปกระดูกงู เชื่อกันว่าป้องกันเวทมนต์คาถาและภูตผีปีศาจได้ดี

ในโคลงนิราศสุพรรณ ได้กล่าวถึงการแต่งกายของสตรีกะเหรี่ยงและเครื่องประดับไว้ว่าจะชอบลูกปัดสีแดง โดยนำมาร้อยใส่เป็นสร้อยคอ และสร้อยข้อมือ เพื่อความสวยงาม ดังความว่า

นางกะเหรี่ยงเสียงเพราะพร้อง
สาวผูกลูกปัดแดง
คิ้วตาน่านวลแดง
แข่งทุ่หุยาน้อย

กะหนองกะแหง
ประดับพร้อย
ตลหม่อม จอมเอย
อย่างละว่าพาคลาย

โคลงนิราศสุพรรณ : 343

ลูกปัดตัดให้สี
กะเหรี่ยงชอบย้อมละไม

สิบใบ
ใส่ข้อ

โคลงนิราศสุพรรณ : 357

4.2.6 เครื่องสำอาง

4.2.6.1 สตรีชาววัง

ในนิราศพระบาท สุนทรภู่ได้กล่าวถึงการใช้เครื่องสำอางของสาวชาววังไว้ว่ามีแป้ง มีขมิ้น ดังความว่า

สงสารนางขาวในที่ไปด้วย
หวีกระจกตกแตกกระจายดิน

ทั้งไถถั่วเครื่องแต่งแป้งขมิ้น
เจ้าของผินหน้าหาน้ำตาล

นิราศพระบาท : 127

4.2.6.2 สตรีชาวบ้าน

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า สุนทรภู่ได้กล่าวถึง การใช้เครื่องสำอางของสาวชาวบ้านไว้ว่ามีการผัดหน้า ทาขมิ้น เพื่อความสวยงาม ดังความว่า

ทั้งผัดหน้าทามันสิ่งกลิ่นฟุ้ง
ที่แพรายหลายนางสำอางโฉม
ขมื่นเอ๋ยเคยใช้แต่ในเมือง
พวกโพงพางนางแม่ค้าขายปลาเต่า

บำรุงบำรุงรูปงามอร่ามเรือง
งามประโลมเปล่งปลั่งอวลเหลือง
มาฟุ้งเฟื่องฝ่ายเหนือทั้งเรือแพ
จับกระเหม่มาได้เหลือชั้นเรือแห
นิราศวัดเจ้าฟ้า : 190

สตรีสมัยก่อนจะนิยมใช้เครื่องสำอางประเภทขมื่น แป้งกะแจะ ดอกไม้หอม เช่น
กุหลาบ เพื่อให้ผิวกายเป็นสีเหลือง น่าชื่นชม ดังความว่า

ขึ้นเนินเดินไกลซิด
หอมรื่นชื่นนาสา
สมมุติจตุตงทา
ใครไม่ได้ให้น้ำ

กฤษณา
สุดซ้า
แป้งกะแจะ และเอย
กุหลาบกุหลอยน้อยใจ
โคลงนิราศสุพรรณ : 364

ขาดขมื่นสิ้นแม่เลี้ยง
สารภีพ้อเคย
บุณนาคยากไร้เซย
ถึงไม่เหลืองเรื่องหรือ

ลูกเอย
ขัดเนื้อ
เช่นกลิ่น ขมื่นแอ
ร่ำจ้อขอหญิง
โคลงนิราศสุพรรณ : 364

4.2.6.3 สตรีมอญ

ในเรื่องการใช้เครื่องสำอางของสาวมอญ เริ่มที่จะรู้จักผัดหน้า จับเขม่า ถอนไธผ
เหมือนสาวไทย ดังความว่า

ถึงเกร็ดย่านบ้านมอญแต่ก่อนเก่า
เดี่ยวนี้มอญถอนไธจุกเหมือนตุ๊กตา

ผู้หญิงเกล้ามวยงามตามภาษา
ทั้งผัดหน้าจับเขม่าเหมือนสาวไทย
นิราศภูเขาทอง : 154

4.3 อาหาร

ในนิราศสุนทรภู่ นอกจากจะสะท้อนสภาพความเป็นอยู่เกี่ยวกับสภาพบ้านเมืองและที่อยู่อาศัยแล้ว ยังสะท้อนในเรื่องของการบริโภคอาหารทั้งคาวและหวานของสังคมในสมัยของสุนทรภู่อีกด้วย ดังจะวิเคราะห์ต่อไปนี้

4.3.1 อาหารชาวบ้าน

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า กล่าวถึงความนิยมที่ชาวบ้านชอบทำอาหารคาวและหวานซึ่งเป็นอาหารชั้นดี โดยจะนำไปถวายพระซึ่งจัดตกแต่งเป็นสำรับนำรับประทาน ดังความว่า

ไปฟังบุญคุณพระยารักษากรุง
ทั้งเพลเข้าคาวหวานสำราญรื่น

ทำนบารุงรักพระไม่ละเมิน
ต่างชุ่มชื่นชวนกันสรรเสริญ

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 190

ในนิราศพระประธม ได้สะท้อนภาพเรื่องของขนมไว้หลายชนิดที่นิยมรับประทานกัน เช่น จันอับ ฟัก ลูกพลับแช่อิ่ม ลูกชิด ขนุน วน เป็นต้น ดังความว่า

เห็นสิ่งของน้องรักฟักจันอับ
พิจารณาจากผลชิดสนิทมา
แผ่นขนุนวนแ่งของแห้งลิ้น
ได้ชื่นชิมอิมหน้าทั้งลำเรือ

แช่อิ่มพลับผลชิดเป็นปริศนา
เหมือนแก้วดาตามติดมาชิดเชื้อ
แต่ละชิ้นชูใจอาลัยเหลือ
เพราะน้องเฝ้าพคุณกรุณา

นิราศพระประธม : 450-451

นอกจากนี้แล้ว ยังมีอาหารอีกหลายประเภทที่เป็นอาหารพื้นบ้านที่นิยมรับประทาน เช่น ปลาร้า ปลาช่อนย่าง รับประทานกับใบรักอ่อน ดังความว่า

ถึงบางใหญ่ให้จอดทอดประทับ
เมื่อกินข้าวเขาก็หักใบรักมา
อร่อยนักรักอ่อนปลาช่อนย่าง
อยากรู้จักรักใคร่ฟังได้ชิม

เข้าเทียบกับกึ่งรักไม่พักหา
จิ้มปลาร้าลองดูด้วยอยู่ริม
เปรียบเหมือนนางเนื้อนุ่มที่หยุ่มหิมน
ชอบแต่จิ้มปลาร้าจึงพารวย

นิราศพระประธม : 450

อาหาร

อาหารคาวอีกชนิดหนึ่ง ได้แก่ แกงซี่เหล็ก ที่นิยมเอามาต้มกินเป็นอาหารถึงแม้จะมีรสขม แต่เมื่อปรุงรสแล้ว ก็อร่อย ดังความว่า

ทับซี่เหล็กดีกว่าต้ม
ครั้นแต่งแกงต้มเกลือ
พริกขิงใส่ใสเจือ
ขมขึ้นกลิ่นไอนั้น

ขมเหลือ
กลบคั้น
จิบอร่อย น้อยๆ
แต่น้ำค้ำขม

โคลงนิราศสุพรรณ : 327

ในนิราศสุพรรณ ก็จะนิยมนำข้าวเหนียวมารับประทานแทนข้าวเจ้า ดังความว่า

บางบัวบ้านชื้อพร่อง
นึกเช่นเห็นหัวคำ
ข้าวเหนียวเกี่ยวมาทำ
คราวเคราะห์เพราะเกี่ยวข้อง

สนองน้ำ
คู่พร่อง
แทนเค่า เจ้าเอ๋ย
ขัดค้ำขวางเชิง

โคลงนิราศสุพรรณ : 324

ในนิราศเมืองเพชรได้กล่าวถึงขนมหวาน คือ การทำข้าวเม่าน้ำกะทิ ไว้ว่า

ไฉ่คิดถึงพึงบุญท่านขุนแพ่ง
ตำข้าวเม่าเคล้าน้ำตาลทั้งหวานมัน

ไปหน้าแล้งรับแขกแรวลสันต์
ได้ช่วยกันคั้นขยำน้ำกะทิ

นิราศเมืองเพชร : 525

และผลไม้ ได้แก่ มะม่วงที่มีความหอมอร่อย ดังความว่า

ถึงบางม่วงจวงจิตคิดถึงม่วง
มะม่วงงอมหอมหวานเหมือนนวลเนื้อ

ต้องจากทรวงเสียใจอาลัยเหลือ
มิรู้เบื่อบางม่วงเหมือนดวงใจ

นิราศพระปฐม : 449

นอกจากเรื่องอาหารคาวหวานแล้วคนไทยในสมัยสุนทรภู่ก็ยังนิยมกินหมากพลูกันไม่ว่าจะเป็นผู้เฒ่าผู้แก่หรือสาว ๆ ดังความว่า

ถึงบางพลูพลูใบใส่ตะบะ
แม้มีใครใจบุญที่คุ้นเคย

ถวายพระเพราะกำพร้าใจจาเอ๋ย
จะได้เซยพลูจิบหมากดิบเจียน
นิราศวัดเจ้าฟ้า : 167

และในโคลงนิราศสุพรรณ ก็ยังนำเอาหมากพลูมาเป็นสิ่งของที่ให้กัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า หมากพลูเป็นของที่ให้กันเป็นพิเศษ สำหรับคนหนุ่มสาวที่เป็นคนรักกัน เป็นของฝากที่มีคุณค่าทางจิตใจ ดังความว่า

ราตรีพี่น้องอ่อน
ชั้นใหญ่ใส่หมากพลู
แห้วเลือกเผือกถั่วพู
จะส่งมั่งไม่ได้

เอ็นดู
 نابให้
พักรับ กลับแฮ
เดือดหน้าดำดี

โคลงนิราศสุพรรณ : 335

4.3.2 อาหารชาวป่า

ในเรื่องอาหารการกินของชาวป่าในสังคมสมัยสุพรรณภูมิ มีปรากฏให้เห็นในนิราศพระบาท ตอนที่เดินทางถึงบางโขมด มีคนมาขายอาหารทั้งคาวหวาน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความนิยมในการรับประทานอาหารแปลกๆ ในสมัยนั้น เช่น กุ้งกือกุ้ง ดังความว่า

พี่แกล้งไสคชสารเคียง
แต่น้ำยานั้นเขวากุ้งกือกุ้ง
พี่คลืนไส้ไสช้างให้ย่างยาว

เห็นของเรียงอยู่บนร้านทั้งหวานคาว
เห็นชาวกรุงเขากินกลุ่มทั้งหนุ่มสาว
มาตามราวมรคาพนาวัน

นิราศพระบาท : 128

ในโคลงนิราศสุพรรณ พวกกะเหรี่ยงก็นิยมเอาสัตว์ป่าทำประกอบอาหารชนิดต่าง ๆ ซึ่งแปลกไปจากอาหารพวกชาวบ้าน เช่น ค่างย่าง อึ่งแอ้ เอามาแช่เกลือให้เค็ม ซึ่งอาหารป่านี้นี้ใครที่ไม่ชอบก็จะหลีกเลียงไม่รับประทาน ดังความว่า

รุ่งเช้าเข้าบ้านเกรียง
แกงผักผักชิมะเขือ

เลี้ยงเหลื่อ
ค่างปิ้ง

อึ่งแอ้แซ่เค็มเกลือ
เด็กบ่ชอบลอบทิ้ง

เกลียดชะยั้ง กลั่นแฮ
ท่วยขว้าข้าแสยง

โคลงนิราศสุพรรณ : 357

ในเวลากลางคืน พวกหนุ่ม ๆ จะสุมไฟไฟ เพื่ออย่างเนื้อค่าง เครื่องใน เอาไปทำ
เป็นแกง ดังความว่า

มีดคำจ่าจอดค่าง
หนุ่มหนุ่มสุมไฟไฟ
เนื้ออย่างค่างเครื่องใน
เนื้อสดรสอร่อยล้ำ

หว่างไพร
ฝั่งน้ำ
หนูแบ่ง แกงแฮ
ดลบฟุ้งคุ้งแหลม

โคลงนิราศสุพรรณ : 340

ขณะอยู่ในป่า หนุ่มไทยจะประกอบอาหาร โดยเอาเนื้อสดที่ชาวละว้าแบ่งให้
แล้วนำไปทำเป็นแกงเผ็ด ดังความว่า

ละว้าถือเนื้อสดให้
หนุ่มแต่งแกงเผ็ดปรุง
กินข้าวเหล้ากะเหรี่ยงมุง
เสร็จสัพพีกับกะเหรี่ยงล้อม

ใส่กระบุง
เปราะพร้อม
มองปาก อยากแฮ
แตะลิ้มชิมแกง

โคลงนิราศสุพรรณ : 363

ในเรื่องของอาหารป่าที่ปรากฏในวรรณกรรมสุนทรภู่ นั้น ยังกล่าวถึงการเอากวางป่า
มาประกอบเป็นอาหาร ซึ่งกลุ่มคนไทยจะมีวิธีปรุงอาหารที่แตกต่างไปจากชาวกะเหรี่ยงทำ จึง
ทำให้กะเหรี่ยงสนใจมาล่อมดูวิธีการปรุงอาหาร พอทำสำเร็จถึง 5 กระทะ ก็ชวนกันมาล่อมวง
รับประทาน จนอึ้งหน้าสำราญ ดังความว่า

วานแกงแต่งพริกพร้อม
ครกใหญ่ใส่โขลกครุ
กวางป่าฮ่ากระทะหู
อึ้งมอกยกมือไหว

ล่อมดู
ครอบให้
ห้อมชด หมดแฮ
แวดล่อมพร้อมเพรียง

โคลงนิราศสุพรรณ : 363

นอกจากนำกวามาประกอบอาหารแล้ว ยังนำเอาระต่าย ตะกวด แะ บึง อึ่งอ่าง เนื้อค้าง มาประกอบเป็นอาหาร ซึ่งในบางท้องถิ่นจะมีการประกอบอาหารไม่เหมือนกัน เป็นเรื่องของวัฒนธรรมทางการรับประทาน ระหว่างคนกรุงเทพฯกับคนชนบท เช่น คนที่เมืองแกลง ชอบรับประทานอาหารป่า แต่คนกรุงไม่ชอบ ดังนั้นจึงต้องหาอย่างอื่นมารับประทานแทน เช่น รับประทานข้าวกับน้ำเต้า หรือแดงไป ดังความว่า

พอเวลาสายัณห์ตะวันฉาย
ทั้งแะบึงอึ่งอ่างเนื้อค้างคาว
ต้องอดสิ้นกินแต่ข้าวกับเต้าแดง

ได้กระต่ายตะกวดกวามาอย่างแกลง
เขาทำครัวครั้นไปปะชยะแขวง
จนเรียวแรงโรยไปมิไครมี

นิราศเมืองแกลง : 103

4.4 การคมนาคม

เมื่อประมาณกว่า 100 ปีมาแล้ว คนกรุงเทพฯไปไหนมาไหนต้องใช้เรือเป็นพาหนะ ทั้งนี้ เพราะกรุงเทพฯสมัยนั้น มีแต่คลองเป็นส่วนใหญ่ ถนนมีเพียง 2-3สายเท่านั้น ส่วนมากเป็นตรอก ซอกซอย ซึ่งเล็กและแคบด้วยเหตุนี้ จึงพูดได้ว่า กรุงเทพฯสมัยนั้น คีบก็คลอง คอกก็คลอง เช่นเดียวกับชาวทะเลที่ว่า คีบก็ทะเล คอกก็ทะเล กรุงเทพฯสมัยนั้นมีคลองทั้งฝั่งกรุงเทพฯและฝั่งธนบุรี นับจำนวนเป็นร่องหลอง คลองเหล่านั้น ส่วนใหญ่ติดต่อกันและทะลุไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาได้แทบทุกคลอง คลองเหล่านี้ จึงเป็นทางคมนาคมที่ใช้เดินทางไปมาที่สำคัญในยุคนั้น

ในปีพ.ศ. 2500 มีแผนพัฒนากรุงเทพฯ ขึ้นเป็นครั้งแรก โดยการเปลี่ยนทางน้ำมาเป็นทางถนน ถนนมีมากขึ้น คลองจึงลดความสำคัญลงไปเรื่อย ๆ จนกระทั่ง คลองต่าง ๆ ถูกถมทำเป็นถนนมากมาย ดังนั้นกรุงเทพฯ จึงไม่ได้เป็นเมืองเวนิสตะวันออกอีกต่อไป

สภาพการคมนาคมในสมัยสุนทรภู่ ส่วนมากจะเป็นการคมนาคมทางน้ำ โดยใช้เรือเป็นพาหนะ เพราะสภาพบ้านเมืองในชนบทจะใช้แม่น้ำลำคลองสัญจรกันเป็นส่วนใหญ่ เรือจึงมีบทบาทสำคัญมากในสมัยนั้น ส่วนการคมนาคมทางบก ก็จะสัญจรกันด้วยการเดิน และถ้าเป็นพระมหากษัตริย์หรือเจ้านายชั้นสูง ก็จะใช้ช้างเป็นพาหนะ

สำหรับการเดินทางโดยทางเรือจะมีทั้งความสะดวกและความยากลำบากสลับกันไป ดังที่สุนทรภู่ได้สะท้อนภาพไว้ในนิราศดังนี้

4.4.1 การคมนาคมทางน้ำ

ในนิราศเมืองแกลง การเดินทางโดยทางเรือของสังคมในสมัยนั้น มีความยากลำบากในบางครั้ง เมื่อเรือเกยตื้นจะติดโคลนเลนไปไม่สะดวกต้องช่วยกันถ่อ หรือไม่ก็ใช้ควายลาก ดังความว่า

ถึงบางพลีมีเรือนอารามพระ
เป็นเลนลุ่มลึกเหลวเพียงเอวพุง

ดูระตะดาษทางไปกลางทุ่ง
ต้องลากจูงจ้างควายอยู่รายเรียง
นิราศเมืองแกลง : 84

บางครั้งการเดินทางทางเรือต้องใช้ความสังเกต เช่น กรณีที่มีการค้าขายกัน โดยเฉพาะในเขตชุมชน ต้องสังเกตเวลาน้ำขึ้นก็ต้องน้ำเรือออก จะได้ไม่ลำบากในการพาย และในขณะเดียวกันต้องระมัดระวังจะโดนตอด้วยหากเป็นเวลาค่ำ ดังความว่า

พอน้ำตึงถึงเรือก็รีบล่อง
ด้วยมีดม้วกกลัวตอต้องรอร

เข้าในคลองคึกคักกันนักหนา
นาวามาเรียงตามกันหลามทาง
นิราศเมืองแกลง : 86

พอเดินทางออกนอกเมืองมาสภาพของบ้านเมืองก็เปลี่ยนไปเป็นทุ่งกว้าง มีต้นแขม ขึ้นอยู่ปะปนกับต้นหญ้าซึ่งเป็นการสะท้อนสภาพของบ้านเมืองในชนบท ซึ่งอยู่ตามขอบเขตของป่า ดังความว่า

ถึงด้านทางกลางคลองข้างฝั่งซ้าย
ออกสุดบ้านถึงทวารอรัญญา
ลมระริวปลิวหญ้าการะยาบ
ดูโล่งลิวทิวรุกขะเรียงรัน

ตะวันสายแสงส่องต้องพฤษา
เป็นทุ่งคาแผกแซมขึ้นแกมกัน
ระเนนนาบพลิวพลิกกระดิกหัน
เป็นเขตคันขอบป่าพนาลัย
นิราศเมืองแกลง : 83

เมื่อถึงบางพลี จะเห็นว่า ภาพสะท้อนแสดงให้เห็นว่าสภาพของบางพลีนั้นมีวัดอยู่มากและลักษณะของที่อยู่บริเวณนั้นจะเป็นโคลนเลนเหลว ถ้าเหยียบไปก็จะลึกถึงเอว ต้องอาศัยควายลากจูงจึงจะผ่านไปได้ และนอกจากนี้ที่บางพลีจะมีเรือแพจอดกันอย่างแออัด ทำให้เกิดการเบียดเสียดและมีการปะทะด้วยการมก้นบ้าง ซึ่งเป็นการสะท้อนภาพให้เห็นถึงความสับสนของการเดินทางน้ำ เมื่อมีเรือแพต่าง ๆ มาชุมนุมกันมาก ๆ ดังความว่า

ถึงบางพลีมีเรือนอารามพระ
เป็นเลนลุ่มลึกเหลวเพียงเอวพุง
ดูเรือแพแออัดอยู่ยัดเยียด
แจวตะกูดเกะกะปะกระเซียง

ดูระกะดาษทางไปกลางทุ่ง
ต้องลากจูงจ้างควายอยู่รายเรียง
เข้าเบียดเสียดแทรกกันสนั่นเสียง
บ้างทุ้มเถียงโดนดันกันวุ่นวาย
นิราศเมืองแกลง : 84

และสภาพชนบทที่บางโฉลง จะมีลักษณะเป็นทุ่งโล่ง มีพรรณไม้ป่าเช่น ป่าแขม มีต้นกก และบางทีก็จะเป็นป่าที่มีแต่ต้นไม้โดยไม่มีใบ ซึ่งต้นที่โกร่นนั้นกิ่งก้านของมันจะเป็น สิ่งกีดขวาง ทำให้ยากลำบากในการเดินทาง ดังความว่า

จนตกดึกล่องทางถึงบางโฉลง
เหวือกปลาหมอกอกกกับกุ่มแกม
ถึงหัวป่าเห็นป่าพฤษาโกร่น
ที่กิ่งก้านกรานก็ดประทุนเรือ

เป็นทุ่งโล่งลานตาล้วนป่าแขม
คงคาแจ่มเต็มจัดตั้งกัถเกลือ
ดูเกรียนโกร่นกรองกรอยเป็นฝอยฝือ
ลำบากเหลือที่จะรำในลำคลอง

นิราศเมืองแกลง : 84

หากบางครั้งเรือเจอคลื่นลมที่มาแรงก็ต้องหลบหลีกแต่เป็นการทำที่ยากมาก เพราะกำลังสู้กับลมไม่ไหว ดังความว่า

จะหลบหลีกเข้าฝั่งก็ยังไม่ไกล

คลื่นก็ใหญ่โยนเรือเหลือกำลัง

นิราศเมืองแกลง : 88

การคมนาคมทางน้ำ บางครั้งต้องลงถ่อเรือเพราะน้ำลดทำให้ตื้นเขิน รอจนน้ำขึ้นจึง จะล่องเรือได้ ดังความว่า

ถึงหย่อมย่านบ้านระกาดต้องลงถ่อ

คอยลอยรอเรียงลำตามน้ำไหล

นิราศเมืองแกลง : 86

การใช้เรือเป็นพาหนะ ต้องอาศัยความชำนาญด้วย เพราะถ้าพายหรือถ่อไม่ชำนาญ ก็จะทำให้เรือไปชนสิ่งต่าง ๆ เข้ารกเข้าพงไปได้ ดังความว่า

เขาถ่อล่องว่องไวไปเป็นยัด

เรือเราผิดเผื่อมานิจจาเอ๋ย

ต้องถ่อคำรำไปทั้งไม่เคย

ประเดี๋ยวเสยสวบตรงเข้าพกรก

กลับถอยหลังรั้งรอเฝ้าถ่อถอน

เรือขย่อนโยกโยนกระโถนหก

เจียบสัจสัตว์ป่าคณานก

น้ำค้างตกพร่างพรายพระพายพัด

นิราศภูเขาทอง : 156-157

สุนทรภู่ได้สะท้อนภาพเส้นทางคมนาคมที่บ้านบางเชือกว่า มีลักษณะเป็นโคลนตม
ดินเขิน เรือจะไปลำบาก ถ้าเป็นเรือเล็กก็จะค่อย ๆ พายไปได้ แต่หากเป็นเรือใหญ่แล้ว
ต้องอาศัยควายโยงเรือให้ผ่านไป ดังความว่า

มีบ้านช่องสองฝั่งชื่อบางเชือก
ถึงเรือน้อยลอยล่องค่อยคล่องไป

ล้นตมเปือกเปอะปะสวะไสว
ที่เรือใหญ่โป่งโถ้งต้องโยงควาย
นิราศพระประธม : 454-455

4.4.2 การคมนาคมทางบก

สำหรับการคมนาคมทางบกก็มีความยากลำบากเช่นกัน เพราะบางครั้งต้องเดิน
ท่ามกลางแดดที่ร้อนจัด ไม่มีต้นไม้ให้อาศัยเป็นร่มเงาบัง เพราะเป็นแต่ทุ่งหญ้าแฝกหญ้าคา ดังความว่า

ต้องเดินเนืองเลียงลัดตัดทแยง
กำดัดแดดแผดร้อนทุกชุมชน
ล้นละแวกแผกคาป่าไร่ไร

ตามนายแสงนำทางไปกลางไพร
ไม่มีต้นไม้พุ่มจะอาศัย
จบสุดไร่เลียบริมทะเลมา
นิราศเมืองแกลง : 91

ตามเส้นทางที่สุนทรภู่เดินทางผ่าน บางครั้งจะมีลักษณะเป็นภูเขาแต่ริมทางที่ เดินนั้น
จะมีบ้านเรือนเต็มไปหมด และมีสัตว์คือ ควาย ที่ชาวบ้านลากเลี้ยงไว้โดยปล่อยให้ยู่กลางทุ่ง ดังความว่า

พอพ้นบ้านลานแลล้นทุ่งเลี่ยน
ดูกรวดทรายพรายงามเหมือนเงินราง
ดูสีขาวราวกับน้ำตาลโดนด
ริมทางเดือนเรือนเห้ายมีรายราย

หนทางเตียนตัดเข้าภูเขาขวาง
หยาดน้ำค้างขังหลุมที่ชุมควาย
ที่หว่างโขดขอบฝาคีลาจลาย
เห็นฝูงควายปล่อยเกลื่อนอยู่กลางแปลง
นิราศเมืองแกลง : 91

ในการเดินทางผ่านป่าที่รก มีแต่ความเจ็บปวด ซึ่งสภาพป่าบางแห่งจะต้องเดินไป
ท่ามกลางดงหญ้าที่รกและสูงท่วมศีรษะ และถ้าฝนตกลงมามาก ก็จะทำให้ไม่เห็นรอยทาง
เกวียน เพิ่มความลำบากในการเดินมากขึ้น ดังความว่า

เข้าเดินดงพงชฎสัจเจียบ
ออกชะวากปากทุ่งพิทยา

เย็นเยียบน้ำค้างพร่างพุกษา
นายแสงพาเลี้ยวหลงที่วงเวียน

บุกละแวกแฝกแถมแอร่มรก
ด้วยน้ำฝนล้นลงหนทางเกวียน

กับกอกกสูงสูงเสมอเคียร
ขึ้นโขกเคียนดอกกรอกยกกระยำ
นิราศเมืองแกลง : 93 - 94

บางครั้งต้องมีการป็นปายเขา เกิดความยากลำบากและเหนื่อยล้ามาก ดังความว่า

ศิลาแลเป็นชะแงะงังงอน
ต้องเลียงเลียบเหยียบยกเอาปลาบแปลบ
ค่อยตะกายป่ายปีนเปะปะไป

บ้างพรุนพรอนแตกกาบเป็นคราบไคล
ถึงที่แคบเป็นเขินเนินไศล
จะขาดใจเสียดด้วยเหนื่อยทั้งเมื่อยกาย
นิราศเมืองแกลง : 94

การคมนาคมทางบกโดยใช้ช้างเป็นพาหนะนั้น จะเห็นในกรณีที่พระมหากษัตริย์และ
เจ้านายชั้นสูงเสด็จไปนมัสการพระที่วัดต่าง ๆ นอกเขตพระนคร เช่น ที่พระพุทธบาท สระบุรี ดังความว่า

กองคเชนทร์เกณท์ช้างยี่สิบเชือก
ที่เดินดีขี่ถูกไม่แกว่งไกว

มาจัดเลือกกองหมอขึ้นคอใส
วิสูตรไล่สองข้างเป็นข้างทรง
นิราศพระบาท : 126

และอีกตอนหนึ่ง ความว่า

ขัตติยวงศ์ทรงช้างกูบบัลลังก์
จากศาลาท่าเรือเข้าทิวทุ่ง
กูบกระโดกโยกอย่างทุกอย่างเดิน
ทั้งสองข้างทำนวางเป็นข้างตั้ง

รับสั่งสั่งสารถิให้ไล่เดิน
เป็นฝุ่นฟุ้งนภางคในทางเขิน
เขยื้อนเอนยอบเยือกยะยวบกาย
ระยะหลังมหาดเล็กนั้นเหลือหลาย
นิราศพระบาท : 127

ในสังคมสมัยสุนทรภู่ยังมีการใช้เกวียนเป็นพาหนะ และมีการใช้เกวียนรับจ้างบรรทุก
สิ่งของด้วย ดังความว่า

พอเลี้ยวแหลมถึงท่าศาลาเกวียน
ที่ตั้งดาหาเกวียนสองข้างทาง

ตลิ่งเตียนแลโล่งดังคนถาง
หมายจะจ้างบรรทุกไปท่าเรือ
นิราศพระบาท : 124

สภาพทางผ่านเพื่อจะไปเมืองแกลงจะมีลักษณะติดชายทะเล ซึ่งจะแตกต่างไปจากสภาพป่าที่ผ่านมา โดยจะมีลักษณะเป็นกรวดทรายที่ละเอียดอ่อน ดังความว่า

พอรุ่งแสงสุริยาลีลาลาศ
เห็นกรวดทรายชายทะเลขไลธร
ดูกาบหอยร่อยคลี่นกระเด็นสาด
เป็นหลายอย่างลางลูกก็เรียวยรี

ลงเลียบหาดหวนคะนึ่งถึงสมร
ละเอียดอ่อนดังละอองสำลีดี
ก็เกลื่อนกลาดกลางทรายประพรายสี
ไอ้เช่นนี้แม่มาด้วยจะดีใจ

นิราศเมืองแกลง : 91

4.5 การประกอบอาชีพ

ในเรื่องการประกอบอาชีพนี้ เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. (2523:27) ได้กล่าวถึงการประกอบอาชีพสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ว่า

“การประกอบอาชีพในยุคต้นรัตนโกสินทร์ มีความเจริญรุ่งเรือง เนื่องด้วยสภาพภูมิประเทศที่อำนวย และทรัพยากรที่สมบูรณ์ ทำให้การค้าขายภายในประเทศเริ่มขยายตัว ซึ่งชาวจีนได้เข้ามามีบทบาทในการค้าขายเป็นอย่างมาก ทั้งนี้โดยเป็นพ่อค้าคนกลางนำสินค้าเข้าไปขายในท้องถิ่นที่อยู่ห่างไกล มีทั้งการซื้อขายด้วยเงินตราและแลกเปลี่ยนสินค้า การนำผลิตผลต่าง ๆ ไปที่ตลาดแล้วต่อรองราคากัน ซึ่งเป็นวิถีชีวิตของชาวบ้าน ดังที่ปรากฏในวรรณกรรมของกวีร่วมสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้บันทึกไว้ในวรรณกรรมของตนเอง ทั้งนี้เพราะพ่อค้าแม่ค้าต่างพากันเร่ขายของขึ้นล่องตามแม่น้ำลำคลอง มีทั้งอาหารและสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน พ่อค้าส่วนใหญ่เป็นชาวจีน วิถีชีวิตเช่นนี้เป็นภาพที่ปรากฏแก่สายตาของผู้คนตลอดเวลา การสะท้อนภาพและวิถีชีวิตของคนในสังคม จึงถูกบันทึกไว้ในวรรณกรรมของกวีแต่ละท่านที่ดำรงชีวิตอยู่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว”

ดังเช่นผลงานนิราศของสุนทรภู่ที่ได้สะท้อนสภาพของสังคมด้านการค้าขายไว้ ดังความว่า

ถึงบางหลวงล่องล่องเข้าคลองเล็ก
เมียขาวขาวสาวสวยลั่นรวไป

ลั่นบ้านแจกขายหมูอยู่อีกโข
หัวอกไอ้อายใจมิใช่เล็ก

นิราศเมืองเพชร : 512

นอกจากการค้าขายแล้วยังมีการประกอบอาชีพมีหลายอย่าง เช่น อาชีพการประมง การค้าขายพืชผักผลไม้ การค้าเนื้อสัตว์ การค้าขายผ้าแพรพรรณ ตลอดจนสุราอาหาร

ส่วนใหญ่แล้วจะค้าขายกันตามริมฝั่งแม่น้ำลำคลอง โดยพายเรือขายบ้างหรือไม่ก็ตั้งบ้านเรือนเป็นลักษณะห้องแถว ซึ่งพวกชาวจีนจะอาศัยอยู่มากเพื่อทำการค้า ซึ่งประกอบด้วยอาชีพต่าง ๆ ดังนี้

4.5.1 การประมง

หน่วยสำรวจแหล่งประมง กรมประมง. (2512 : 10-16) ได้อธิบายเรื่องการประมงไว้ว่า

เครื่องมือประมงประเภทประจำที่ ที่คนไทยนิยมใช้ทำการประมงกันมาช้านานแล้วก็คือ โป๊ะ ซึ่งเป็นเครื่องมือที่ต้องลงทุน และใช้ความชำนาญมาก วงโป๊ะหรือลูกโป๊ะ ก็ทำด้วยเฟือกไม้รวก หรือเปลี่ยนมาใช้ลวดตาข่าย เพื่อทำให้วงโป๊ะแข็งแรงจับปลาได้ดีขึ้น ในการลากโป๊ะจับปลาก็ทำได้สะดวก โดยการปลดอวนลูกโป๊ะ แล้วรุกไปข้างหนึ่งก็จะจับปลาได้สะดวก กินเวลาเพียง 1 นาทีเท่านั้น โดยไม่ต้องใช้อวนโป๊ะทำการลากเลย ทั้งนี้เมื่อเวลาเกิดพายุก็ถอยอวนไปเก็บป้องกันการเสียหายได้ และย้ายที่ก็สะดวกเร็ว ที่วงโป๊ะด้านหน้า เขาจะยกทำเป็นพื้นปลูกเฟิงเล็กๆ ไว้สำหรับคนเฝ้าโป๊ะอาศัยอยู่ โป๊ะอวนนี้จัดอยู่ในประเภทโป๊ะน้ำตื้น คือ เมื่อน้ำงวดต่ำสุด นิยมใช้กันมากบริเวณอ่าวไทย จังหวัดสมุทรสงคราม สมุทรสาคร สมุทรปราการ

เมื่อถึงเวลาทำการประมง ชาวประมงจะนำเรือมายังโป๊ะของตน แล้วจอดเรือรอคอยเวลาที่น้ำลงเกือบจะงวดสุด เมื่อได้เวลาแล้วชาวประมงจะปลดเชือกยึดคร่าวล่างของวงอวนทั้งหมดออก พร้อมกับกว้านยกอวนที่ปากประตูให้สูงพ้นน้ำ ป้องกันมิให้ปลาหนีออกได้ และกว้านอวนด้านข้างทั้งสองของประตูโป๊ะให้สูงพ้นน้ำพร้อมๆ กัน เพื่อไล่ปลาให้ไปรวมอยู่ตรงกลางวงอวน เสร็จแล้วนำเรือเข้าวงโป๊ะทางช่องทางเข้า ปลดเชือกยึดคร่าวบนทางช่องเรือเข้าออกเพียง 4 เส้น เพื่อสำหรับให้เป็นช่องนำเรือเข้าลากอวนเข้าไปข้างในได้ จากนั้นชาวประมงจะลากหรือไล่อวนให้สัตว์น้ำตกขังอยู่ในเนื้ออวนอันจำกัด แล้วจึงใช้สวิงตักปลาใส่เรือซึ่งทำการประมงจับปลา จะกินเวลาทั้งหมดประมาณ 10 นาทีเท่านั้น วันหนึ่งจะทำการจับ 1-2 ครั้ง (สุดแต่ปลามากน้อย) เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้ว ชาวประมงจะนำเรือออกนอกวงโป๊ะ ทำการชิงอวนให้เป็นรูวงกลมเพื่อจับปลาต่อไป

โป๊ะ เป็นเครื่องมือประจำชนิดหนึ่งที่ใช้สำหรับทำการจับปลาในทะเล ประกอบด้วย ไม้จริง ไม้ไผ่ และไม้รวก โดยการปักเสาไม้จริง เป็นรูปวงกลม ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 50 เมตร แล้วทำการล้อมโดยแน่นหนาด้วยเฟือก และทำการชันราประกอบเป็นชั้นๆ ประมาณ 4-5 ชั้น ด้วยลวดสังกะสี หรือหวายสะเดา เรียกว่า ลูกโป๊ะ ใช้ไม้จริงหรือไม้ไผ่ ปักทำเป็นรูปคล้ายหูช้างเป็นจำนวน 2 แห่ง เรียกว่า ห้องलग ทำหน้าที่มิให้ปลาหนีออกจากโป๊ะได้โดยง่าย ต่อจากนั้นจึงทำการปักปักหันหน้ารับกระแสน้ำลง ทำมุมซึ่งกันและกันเป็นจำนวน 5 ปีกด้วยกัน คือ ปีกใหญ่ 2 ปีก และปีกแขนงอีก 2 ปีก และมีปีกกลางอีก 1 ปีก แต่ละปีกนั้น ปีกกลางและปีกใหญ่ 2 ปีก นั้นเป็นปีกที่ยาวที่สุด บางครั้งจะมีระยะทางยาวกว่า 100 เมตร ขนาดของช่องปีกนั้นมักจะชิดกันในสถานที่ตื้น และค่อนข้างห่างในสถานที่ลึก วิธีการจับปลา

นั้นต้องกระทำในเวลาที่น่าจะงวด ชาวประมงจะใช้วนที่เรียกกันว่า วนโป๊ะ ทำการรุกในกัน
ขังจับปลาที่ตกอยู่ในกันขังอีกครั้งหนึ่ง เป็นเครื่องมือที่นับว่าต้องลงทุน และนิยมใช้กันมากใน
หมู่ชาวประมงไทย ในจังหวัดชายทะเลทั่วไป จับได้ปลาทุ ปลาหลัง ปลาอินทรี ปลาจาระเม็ด
ดำ ปลาเก๋ร็ดขาว ปลาเก๋ร็ดเทา ปลาหมึก ปลาตาบลาว ปลาหางแข็ง

ในนิราศเมืองแกลง สุนทรภู่ได้กล่าวถึงอาชีพหาหอยของสาวชาวบ้านไว้ว่าจะถือ
ตะกร้าและใช้เท้าถีบกระดานหาหอยกันได้อย่างคล่องแคล่ว ดังความว่า

อันนารีที่ยังสาวพวกชาวบ้าน
ดูแคล้วคล่องล่องแล่นแฉลบลอย

ถีบกระดานถือตะกร้าเที่ยวหาหอย
เอาขาห้อยทำเป็นทางไปกลางเลน
นิราศเมืองแกลง : 89

ในนิราศเมืองเพชรสุนทรภู่ได้กล่าวถึงอาชีพของราษฎรในแหล่งชายทะเลไว้อย่าง
ละเอียดให้ภาพชัดเจน เช่น การประมง การทำนาเกลือ ดังความว่า

ถึงคลองที่อิฐทำแร่เรียง
เขาทำน้ำทำนาปลาอุดม
ที่ปากคลองกองฟืนไว้ตื่นตา
ถึงบางขวางข้างซ้ายชายชล

สุดสำเนียงที่จะถามความปฐม
เป็นนิคมเขตบ้านพวกพรานปลา
ดูเกลื่อนกลาดเรียงรายทั้งซ้ายขวา
ไขคองคางน้ำไว้ทำเกลือ
นิราศเมืองเพชร : 512

ในเขตชุมชนชาวจีนมีการประกอบอาชีพประมง โดยสะท้อนภาพการหาปูโดยการจับ
ใส่ข้อง ดังความว่า

ดูเรือแพแต่ละลำล้วนโปะโหละ
บ้างลุยเลนล้วงปูดูไซเซ

พวกเจ๊กจีนกินโต๊ะเสียงโหลเหล
สมคะเนใส่ข้องเที่ยวมองคอย
นิราศเมืองแกลง : 89

เมื่อสุนทรภู่ผ่านบางละมุงในนิราศเรียกบางประมุง สุนทรภู่ได้กล่าวถึงการทำโป๊ะไว้
สะท้อนให้เห็นถึงอาชีพการประมง ดังความว่า

ในกระแสน้ำล้วนแต่โป๊ะล้อม

ลงวนอ้อมโอบสกัดเอามัจฉา
นิราศเมืองแกลง : 93

ในโคลงนิราศสุพรรณ กล่าวถึงการประกอบอาชีพของคนไทยไว้ว่า ถ้าเป็นบริเวณ แหล่งน้ำจืด จะมีการจับปลาน้ำจืดเป็นอาหาร โดยวิธีการที่หนุ่มสาวจะใช้ช้อนจับปลา บ้างก็ใช้ สุ่ม หรือไม่ก็ใช้ฉมวกแทง จะได้ปลาหลายชนิด เช่น ปลาดุก ปลาช่อน ปลาชะโด เป็นต้น ดังความว่า

ประกอบอาชีพประมง

นาวาคลาเคลื่อนคล้อย
ล่องย่านบ้านบางระกำ
สาวหนุ่มสุ่มช้อนทำ
ปลาติดปลิดปลดได้

ลอยลำ
ระกะไม้
แทงพวก ฉมวกแฮ
ดุกต้อนช่อนชะโด

โคลงนิราศสุพรรณ : 318

และนอกจากความอุดมสมบูรณ์ ก็มีแหล่งปลาชุมแล้ว บางแห่งจะจัดแหล่งที่ทำปลา ไว้โดยเฉพาะ ซึ่งชาวบ้านก็จะทำกันจนตัวเลอะไปด้วยเกล็ดปลา ดังความว่า

รินน้ำทำที่ขึ้น
เกล็ดติดตัวตีนดา

ขอตปลา
ตมูกแก้ม

โคลงนิราศสุพรรณ : 322

ลักษณะความอุดมสมบูรณ์ที่บ่งบอกว่า “ในน้ำมีปลา” นั้นมีปรากฏอยู่ทั่วไป ดังความว่า

บางเลนเป็นที่หลุ่ม
แปลงปลักคลักคงคา
ไทยเจ็กเด็กใหญ่พา
บุญส่งจงหลีกพัน

แหล่งปลา
ชุ่มชื้น
พวกช่อน ช้อนเอย
ทุกถั่วตัวปลา

โคลงนิราศสุพรรณ : 324

เมื่อมีปลามากเกินจำนวน สำหรับการบริโภคในครัวเรือนแล้ว ก็มีการถนอมอาหาร โดยการตากปลาไว้ ทำให้มีฐานะดี มีเงินเหลือไปสร้างวัดได้ ดังความว่า

ชาวบ้านร้านเรือกตั้ง
แต่ปากว่าตากฟ้า

ตากปลา
เฟื่องฟุ้ง

กว้างขวางช่างวัดวา
ริมฝั่งพริ้งผัดบัง

ไว้อง คลองแอส
ยอดแยมแซมไสว

โคลงนิราศสุพรรณ : 316

4.5.2 การทำไร่ทำนา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชาวบ้านเลือกประกอบอาชีพเกษตรกรรมเพื่อสนองความจำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตและเป็นรายได้สำหรับครอบครัว อาจมีการประกอบอาชีพอื่นเสริมเพื่อเพิ่มรายได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมทางสังคมและภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยให้การทำไร่ทำนาซึ่งเป็นอาชีพหลักนั้น ชาวบ้านรู้จักใช้แรงงานจากสัตว์และพลังงานธรรมชาติมาช่วยทดแทนแรงงานคน โดยความร่วมมือทำงาน

ในนิราศเมืองเพชร การประกอบอาชีพของราษฎร จะทำไร่ ปลุกถั่ว ปลุกผัก พักแพง ชนิดต่าง ๆ และมีการเลี้ยงวัว ดังความว่า

เป็นถิ่นฐานบ้านนาป่าไร่
แต่พักทองร้องเรียกว่าน้ำเต้า
ล้วนเลี้ยงวัวทั่วถิ่นได้กินแรง

เขาทำไร่ถั่วผักปลุกพักแพง
พักเขียวเล่าเรียกว่าชีพัวแกลง
แต่เสียงแปร่งเปรี้ยวหูไม่รู้กลัว

นิราศเมืองเพชร : 521

ที่เกาะราชครามพวกราชชาไทย และลาว ประกอบอาชีพ ทำนาทำไร่ปลุกผัก ดังความว่า

ถึงเกาะหาครครามรำรามรก
เขาตากถางกว้างยาวทั้งลาวไทย

เห็นนกหกหาकिनบินไสว
ทำนาไร่ร้านผักไร่พักแพง

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 175

เมื่อผ่านบ้านกล้วย จะเห็นชาวบ้านปลุกกล้วยเป็นจำนวนมากทั้งสองฝั่งแม่น้ำ บริเวณที่เป็นเรือกสวนไร่นา นอกจากปลุกกล้วยแล้วยังได้เห็นน้ำเต้าซึ่งมีผลใหญ่เท่ากระดิก และพริก มะเขือ เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงว่าเป็นบริเวณที่มีดินอุดมสมบูรณ์ สามารถปลูกพืชผลไม้ได้หลายอย่าง ดังความว่า

ถึงบ้านกล้วยกล้วยกล้วยเขาขายปลุก
กล้วยหักมุกสุกห่มอร่ามเครือ

น้ำเต้าลูกเท่ากระดิกพริกมะเขือ
อยู่ริมเรือเรียงดทางข้างคงคา

นิราศพระปฐม : 464

ในด้านการเพาะปลูกมีทั้งการทำนาทำไร่ทำสวนมีพวกพืชผักผลไม้ ปลูกกันอยู่ทั่วไป ถ้าเหลือรับประทานก็จะมีการแลกเปลี่ยนค้าขายกัน ในนิราศเมืองเพชรกล่าวถึงการปลูกทับทิม ที่บางสะไภ้ว่า มีลูกดกทั้งปี โดยปลูกไว้สองข้างทาง มีทั้งดิบ ห่าม และสุก เวลาผลทับทิม แตกจะเห็นเม็ดข้างในสวยงามมาก ซึ่งเจ้าของจะนำใส่เรือพายขาย ดังความว่า

จนตกทางบางสะไภ้ครรไลล่อง
ปลูกทับทิมริมทางสองข้างราย
บ้างดิบห่ามงามอมจนค้อมกิ่ง
บ้างแตกราวพราวเม็ดเพชรโนรี
มาตั้งขายฝ่ายเจ้าของไม่ต้องถือ

มีบ้านช่องซ้ายขวาเขาค้าขาย
ไม่เปล่าดายดกระย้าทั้งดาปี
เป็นดอกดิ่งแตกประดับสลบสี
เขาขายดีเก็บได้ใส่กระเชอ
เห็นเรือล่องร้องว่าซื้อทับทิมเหนอ

นิราศเมืองเพชร : 514

กรทำไร่ทำนา

ในโคลงนิราศสุพรรณ ภาพของพืชผลที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ปรากฏให้เห็นใน เขตบางปลาม้า ที่ชาวบ้านจะทำไร่ผัก ผลไม้กัน ดังความว่า

บางปลาม้าป่าอ้อ
ไม้ไผ่ใหญ่สลุยลำ
ชาวบ้านย่านนั้นทำ
ปลูกผักผักแพงเลื้อย

กอร่าก่า
สะลางเพื่อย
ที่ไร่ ไร่แอ
ลูกห้อยย้อยไสว

โคลงนิราศสุพรรณ : 325

สวนขิงดลิ่งแต่ล้วน
พริกเทศเม็ดอร่ามเหลือ
กล้วยปลูกสุกห่ามเครือ
คุดคู่อ้อยสวนได้

สวนมะเขือ
เรือไหร
ครบชม มะยมเอย
แต่งต้มส้มตำ

โคลงนิราศสุพรรณ : 326

ในนิราศเมืองเพชรมีการปลูกต้นจากไว้ริมคลอง เรื่องของลูกจากนี้จะมีลักษณะคล้าย กับลูกชิด ซึ่งหายากและมีราคาแพง จนมีคนเรียกลูกจากเป็นลูกชิดก็มี ดังความว่า

ในลำคลองสองฟากล้วนจากปลูก
ต้นจากถูกลูกชิดนั้นติดแพง

ทะเลายลูกลอกจากขึ้นฝากแฝง
เขาช่างแปลงชื่อถูกเรียกลูกชิด

นิราศเมืองเพชร : 512

พืชสวน พืชไร่ มีให้เห็นอยู่ทั่วไป แม้ไม่พบผู้คนก็จะพบไร่พบบสวนเท่านั้น เช่น พบบสวนมะพร้าว มะม่วง หนาก เป็นจำนวนมาก ดังความว่า

จะแลเหลียวเปลี่ยวเนตรเป็นเขตสวน

มะม่วงพรวนหมากมะพร้าวสาวสาวไสว

นิราศเมืองเพชร : 508

ภาพของราษฎรไทยในโคลงนิราศสุพรรณที่อยู่ปะปนกันกับชนกลุ่มน้อยอื่นๆ รวมทั้ง พวกมอญ พวกชาวจีนที่อพยพด้วย ส่วนใหญ่จะทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยการทำสวนทำไร่ เช่น การปลูกถั่ว ปลูกผัก ปลูกผัก และกล้วย ดังความว่า

สำปะทิวัวจ้าวสล่าง

กร่างไกร

ถิ่นทำปารำไร

ไร่ฝ้าย

เจ็กอยู่หม่อมมอญไทย

ทำถั่ว ไร่เอย

ปลูกผักผักกล้วยกล้วย

เกลื่อนข้างทางจร

โคลงนิราศสุพรรณ : 332

4.5.3 การเลี้ยงสัตว์

ชาวบ้านบางแห่ง เช่น ที่ดอนเจดีย์ ซึ่งเป็นเขตการปกครองมีการเลี้ยงเป็ด เลี้ยงสุกร และยังสามารถเห็นภาพสะท้อนของขุนนางที่กำลังคัดค้านปลา โดยมีภรรยา นั่งปิ้งปลา สะท้อนให้เห็นว่าถึงแม้จะเป็นขุนนางหรือภรรยาขุนนาง ก็จะอยู่กันแบบชาวบ้านทำให้เห็นถึงการมีชีวิตที่เรียบง่าย ดังความว่า

แล้วไปชมกรรมกรบ้านดอนเจดีย์

ล้วนเลี้ยงเป็ดหมูเนื้อดูเหลือเชียว

ยกกระบัตร์คัดค้านทุกเข้าเย็น

เมียที่เป็นท่านผู้หญิงนั่งปิ้งปลา

นิราศเมืองแกลง : 104

4.5.4 การทำไร่ฝ้าย

ในเรื่องการปลูกฝ้ายนั้นก็ยังมีชนกลุ่มน้อยทำอยู่ด้วย เช่น พวกกะเหรี่ยงจะมีการปลูก ฝ้ายคำฝ้ายอยู่หลายแห่ง ดังความว่า

ถึงนามสามชุกถ้ำ
กะเหรี่ยงไร่ไผ่ฝายลง
เรือค้าทำน้ันคง
รายจอดทอดทำน้ำ

ป่าดง
แลกล้ำ
คอยกะเหรี่ยง เรียงเอย
นับฝายขายของ

โคลงนิราศสุพรรณ : 343

ถึงธารบ้านกะเหรี่ยงร้าง
ไร่ฝายหมายมันคง

กลางดง
คิดค้าง

โคลงนิราศสุพรรณ : 355

4.5.5 การทำโรงงานน้ำตาล

ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. (2534 :53-55) ได้กล่าวถึงอุตสาหกรรมการทำน้ำตาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไว้ว่า

อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายของไทยได้ก่อตัวขึ้นตั้งแต่ต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352-2367) และได้พัฒนาอย่างรวดเร็วสืบต่อกันมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2394) อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายเป็นอุตสาหกรรมที่มีความโดดเด่นที่สุด ปรากฏในเอกสารและงานเขียนของชาวต่างชาติ เดิมไทยผลิตน้ำตาลจากมะพร้าว และตาลโตนดเป็นส่วนใหญ่ การผลิตน้ำตาลทรายจากอ้อยมีอยู่บ้างแต่คงไม่มากนัก และคุณภาพยังไม่ดีพอตามหลักฐานที่มีอยู่ในช่วงหลังของพุทธศตวรรษที่ 22 ซึ่งตรงกับสมัยอยุธยาตอนปลาย พ่อค้าชาวฮอลันดาเคยซื้อน้ำตาลทรายของไทย หรือที่ฝรั่งเรียกว่าน้ำตาลดำไปจำหน่ายที่เมืองอัมสเตอร์ดัม พวกพ่อค้าฮอลันดาได้บันทึกว่า น้ำตาลทรายของไทยเป็นน้ำตาลชั้นเลว สู้น้ำตาลจีนไม่ได้ จนถึงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 24 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การผลิตน้ำตาลจากอ้อยด้วยวิธีการหีบอ้อยเพื่อเป็นสินค้าออกจึงได้ก่อตัวขึ้น เมื่อประมาณ พ.ศ. 2353 จอห์น ครอฟอร์ด (John Crawford) นักการทูตชาวอังกฤษที่เข้ามาเจรจาเรื่องการเมือง และการค้าไทยในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้กล่าวถึงอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายในสมัยนี้ไว้ในรายงานของเขาตอนหนึ่งว่า สยามสามารถผลิตน้ำตาลทราย จากอ้อยได้เป็นเวลาประมาณ 13 ปีแล้ว

จากรายงานของครอฟอร์ด และงานค้นคว้าทางวิชาการต่างๆ ทำให้ทราบว่าชาวจีนอพยพเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญ ในการทำน้ำตาลทราย ในรัชกาลที่ 2 โดยเริ่มทำอย่างจริงจังโดยได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลเมื่อประมาณ พ.ศ. 2353 น้ำตาลที่ผลิตนั้นมีคุณภาพดีมีความขาว ทัดเทียมกับน้ำตาลทรายจากรัฐเบงกอลของอินเดีย ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นน้ำตาลทรายที่มีชื่อเสียงอยู่ในตลาดการค้า

หลักฐานเกี่ยวกับอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเท่าที่มีอยู่ มีข้อมูลว่า การตั้งโรงงานทำน้ำตาลทรายต้องใช้เงินลงทุนสูง ผู้ประกอบการนิยมผลิตน้ำตาลทรายแบบครบวงจรโดยเริ่มตั้งแต่การซื้อหรือบุกเบิกที่ดินเพื่อเพาะปลูกทำไร่อ้อย และตั้งโรงหีบ

การว่าจ้างแรงงานปลูกอ้อยป้อนโรงงาน การทำเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ในการผลิตน้ำตาล เช่น ลูกหีบ กระทะ ถัง ตุ่ม หม้อ หวดเหล็ก พายเหล็กแฉะ เหล็กแบน เหล็กคาน กระทะ กระดัง กระสอบ และเกวียน สำหรับขนของเป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการซื้อควาย เพื่อใช้ดึงวัวลูกหีบ การต่อเรือบรรทุกอ้อยและน้ำตาล การหีบอ้อยตมน้ำตาล รวมทั้งการหีบห่อบรรจุน้ำตาลใส่กระสอบ เพื่อขนส่งไปขายในตลาด ดังนั้น จึงทำให้การตั้งโรงงานน้ำตาลต้องใช้เงินลงทุนมาก กลุ่มบุคคลที่สามารถตั้งโรงงานได้ในขณะนั้นจึงมีแต่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง และชาวจีนอพยพ ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีปรากฏหลักฐานว่า กลุ่มผู้ประกอบการลงทุนทำโรงงานน้ำตาลทราย คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นวงศาธิราชสนิท กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระองค์เจ้าทนิกร เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต) พระยาโชฎิกกราชเศรษฐี (ทองจีน) พระยาเทพวรชุน พระยาราชมนตรี พระยาสมบัติวานิช พระภักดีวานิช หลวงพิทักษ์ทศกร (เจ็สยัง) จีนยี่ จีนไลฮี่ จีนแก้ว จีนจุน จีนฉายหง จีนมัน จีนเซียวเซง จีนห่อฮิว จีนสอด จีนหิ จีนบุณกุย และจีนจิม เป็นต้น ในด้านแรงงานหรือบุคลากร ที่ดำเนินการในขั้นตอนต่างๆ ของอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายนั้น อาศัยแรงงานของพวกชาวจีนอพยพเกือบทั้งหมด เริ่มตั้งแต่แรงงานการปลูกอ้อย บุคลากรในโรงงาน ผู้จัดการ (หลงจู หรือ หลงจูนายโรงหีบ) หัวหน้าคนงาน (จีนแดง) นายช่าง(ใส่หู) เสมียน กรรมกร คนครัว และยาม ก็ล้วนแต่เป็นชาวจีนอพยพทั้งสิ้น เพราะชาวจีนเหล่านี้ โดยเฉพาะจีนแต้จิ๋ว มีความรู้ความชำนาญในการทำน้ำตาลทรายมาตั้งแต่อยู่ในประเทศจีนแล้ว เมื่ออพยพมาอยู่ในเมืองไทย จึงนำเอาความรู้ความชำนาญมารับจ้างทำงานในอุตสาหกรรมน้ำตาล ซึ่งเริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 และขยายตัวอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 3 สำหรับแรงงานไทย และชนกลุ่มน้อยอื่นๆ มีความเกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรมน้ำตาลทราย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในด้านการเพาะปลูกอ้อยขายให้กับโรงงานของชาวจีนอพยพ

“สังฆราชปาลเลกัวซ์ สังฆราชชาวฝรั่งเศส ผู้ซึ่งได้เข้ามาพำนักและเผยแพร่คริสต์ศาสนาในประเทศไทย สมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ได้บันทึกถึงแหล่งผลิตน้ำตาลทรายที่เมืองฉะเชิงเทรา ไว้ในหนังสือเล่าเรื่องกรุงสยาม ตอนหนึ่งว่า จังหวัดที่เป็นที่ราบลุ่มใหญ่ อุดมไปด้วยนาข้าว สวนผลไม้ และไร่อ้อย มีโรงหีบอ้อยไม่ต่ำกว่า 20 โรง และได้บรรยายถึงโรงงานน้ำตาลทราย เมืองนครชัยศรีไว้ด้วยดังนี้

.....ไร่อ้อยเป็นจำนวนมาก ทั้งสองฝั่งฝากแม่น้ำ แจ้งให้เราทราบว่า เรากำลังเข้าไปใกล้เขตจังหวัดนครชัยศรีเข้ามามากแล้ว ไม่ช้าก็เห็นโรงหีบอ้อย ตั้งเรียงรายอยู่เป็นระยะ ไม่ขาดสาย ข้าพเจ้านับได้กว่า 30 โรง ซึ่งแต่ละโรงใช้กุลิคนจีนราว 200 ถึง 300 คน”

สังฆราช ปาลเลกัวซ์ ได้กล่าวถึงเทคนิคการผลิตน้ำตาลทรายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้อย่างสังเขปตอนหนึ่งว่า

.....ที่ริมฝั่งแม่น้ำ เราจะเป็นฟืนกองพะเนินเทินทึก 2-3 กอง สูงตั้งแต่ 15-20 เมตร ใกล้ๆ กองฟืนนั้นมีโรงหลังกาลุ่ม มีควายสองตัวดึงวัวลูกหีบ ทำด้วยไม้แข็งสองลูก ให้หมุนขบกัน เพื่อบดลำอ้อย น้ำอ้อยไหลลงไปบ่อซิเมนต์ ด้านหลังโรงหีบก่อเป็นเตาอิฐ รูปร่างคล้ายๆ กัน

หอคอย ชั้นบนของเตานี้มีแท่งเหล็กใหญ่ขวางอยู่ 3 ท่อน เป็นที่ตั้งหม้อขนาดมหึมา 3 หม้อ เชื่อมติดกันด้วยการโอบปูน เมื่อสุมไปแรง แล้วเคี้ยวน้ำอ้อยในหม้อเหล่านี้จนงวด แล้วเทลง เก็บไว้ในกรวยดินเหนียวแฉะๆ ได้น้ำตาลซึ่งค่อนข้างขาวมาก การเคี้ยวน้ำตาลแดงกับฟองของมันเป็นอีกครึ่งหนึ่งก็ยังได้น้ำตาลอีกเป็นจำนวนมาก ในที่สุดน้ำตาลแดงนั้นจะถูกส่งไปที่โรงต้ม กลั่นสุรา เพื่อผสมเข้ากับปูนขาวใช้ในการโอบตึก ... โรงใหญ่ๆ สองโรง กว้างยาว ตั้งโรงละ 50 เมตร ยังไม่ค่อยพอที่จะบรรจุเครื่องมือเครื่องใช้ของโรงหีบได้หมดสิ้น, ซ้ำยังเป็นที่อยู่อาศัยของพวกคนงานตั้ง 200 คนอีกด้วย

ในนิราศเมืองเพชร สุนทรภู่ได้สะท้อนภาพในเรื่องการทำน้ำตาล มีทั้งการทำน้ำตาลจากอ้อย และการทำน้ำตาลจากต้นตาล เมืองใดที่มีต้นตาลมาก ๆ เมืองนั้นก็จะทำน้ำตาลกันในครัวเรือน โดยสังเกตได้จากการที่มีควันโขมงลอยขึ้นมาให้เห็น ที่เมืองเพชรบุรี เมืองที่ได้ชื่อว่า มีต้นตาลมาก จึงมีการประกอบอาชีพ ทำน้ำตาลจากต้นตาลโดนดขาย ดังความว่า

ทั่วประเทศเขตแคว้นแดนพริบพรี
ที่พวกทำน้ำโดนดประโยชน์ทรัพย์
พะองยาวก้าวตีนปิ่นทะยาน
แต่ใจดีที่ใครเข้าไปขอ

เหมือนจะชีไปไม่พ่นแต่ต้นตาล
มีดสำหรับเหน็บข้างอย่างทหาร
กระบอกตาลแขวนกันคนละพวง
ให้กินพออ้มอุทรบ่ห่อนหวง

นิราศเมืองเพชร : 527

ในนิราศพระประธม ได้กล่าวถึงการทำน้ำตาล จากต้นตาลไว้อีก ดังความว่า

จนเดินผ่านบ้านคลองที่ท้องทุ่ง
ทุกถิ่นเถื่อนเรือนโรงโขมงควัน

เป็นเขตคั่งขอบป่านพนาสณฑ์
เป็นสำคัญเขตโชดโดนดตาล

นิราศพระประธม : 460

หรืออีกตอนหนึ่งจากนิราศพระประธม กล่าวถึงการทำน้ำตาลจากอ้อย ดังความว่า

เห็นโรงหีบหนีบอ้อยเขาคอยป้อน
เห็นน้ำอ้อยย้อยรางที่อ่างเรียง
อันลำอ้อยย้อยยับเหมือนกับอก
เขาโหมไฟในโรงโขมงควัน

มีคนด้อนควายตวาดไม่ขาดเสียง
ไอ้พิศเพียงชลนาที่จาบัลย์
น้ำอ้อยดกเหมือนน้ำตาพี่กว่านั้น
เหมือนอันอันนอกกลุ้มรุมระกำ

นิราศพระประธม : 448

ในโคลงนิราศสุพรรณ จะแสดงกระบวนการทำน้ำตาลจากอ้อยไว้อย่างละเอียด
ดังความว่า

โรงหีบหนีบอ้อยออก
สองข้างรางรองเรียง
อ้อยใส่ไล่ควายเคี้ยว
อกนี้ฟืนนี้ชอกช้า

แอดเสียง
รับน้ำ
คูวัง เวียนเอย
เช่นอ้อยย่อยระยำ

โคลงนิราศสุพรรณ : 313

4.5.6 การทำโรงกลั่นสุรา

การอุตสาหกรรมอย่างหนึ่งที่พบในนิราศ คือการต้มสุรา ปรากฏในนิราศภูเขาทอง
ดังความว่า

ถึงโรงเหล้าเตากลั่นควันโขมง

มีคันโพงผูกสายไว้ปลายเสา

นิราศภูเขาทอง : 152

ในนิราศพระประชมที่ตำบลลำปะทวน สุนทรภู่ได้กล่าวไว้ว่าชาวจีนที่อพยพเป็นผู้ต้ม
กลั่นเหล้า ดังความว่า

ถึงปากน้ำลำคลองที่ท้องทุ่ง
มีรางรองสองชั้นทำคันโพง

แจ็กเขาหุงเหล้ากลั่นควันโขมง
ผูกเชือกโยงยืนชักคอยดักเต็ม

นิราศพระประชม : 458

ในโคลงนิราศสุพรรณ ก็กล่าวถึงโรงเหล้าไว้ ดังความว่า

ตะวันเย็นเห็นหาดหน้า
เมืองสุพรรณบุรี
ศาลตั้งฝั่งนี้
โรงเล่าเขาต้มค้าง

ท่ามี
กร้าง
ที่หาด ลาดแฮ
ขอบคั่งหุงสุรา

นิราศสุพรรณ : 329

4.5.7 การปั้นภาชนะ

ส. พลายน้อย. (2544 : 198 - 201) ได้กล่าวถึงอาชีพของชาวมอญ เมืองปทุมธานี ไว้ว่า

ชาวมอญที่สามโคก ปทุมธานี มีการประกอบอาชีพการปั้นตุ้ม โอง ไร่ โดยชาวมอญ หรือมอญนี้ จะตั้งเตาเผาหม้อ เเผาโองกันมาก โดยบริเวณที่ปั้นสมัยนั้นจะเป็นที่ลุ่ม จึงต้องทำ โคงขึ้นสร้างเตาเพื่อกันน้ำท่วม โคงเตาเผาหม้อปัจจุบันที่ยังเหลือซากอยู่ที่สามโคก ซึ่งชื่อนี้ น่าจะเป็นชื่อตำบลในสมัยมอญมาก่อน เมื่อมาตั้งถิ่นฐานแถวปทุมธานี จึงได้เรียกตำบลนั้นว่า สามโคก เพื่อเป็นที่ระลึกถึงถิ่นเดิม ดังที่เราเคยได้ยิน เรียกกันว่า “ตุ้มสามโคก”

การอพยพของชาวมอญที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทย โดยเฉพาะที่สามโคก ปทุมธานี และที่ เมืองนนทบุรี มีอาชีพในการปั้นหม้อ ปั้นโองขาย ว่ากันว่าเป็นอาชีพดั้งเดิมที่ติดมาจากเมือง มอญ และชาวมอญแถบบ้านเสากระโดง จังหวัดปทุมธานี ก็ขายจากมุงหลังคา แต่เรื่องนี้ก็ กล่าวกันว่า เมื่อมอญอพยพมาใหม่ๆ เครื่องใช้ไม้สอยก็คงจะไม่พอใช้ จึงได้ปั้นถ้วยชาม หม้อ โอง ขึ้นใช้กันเอง

ที่ปทุมธานี การประกอบอาชีพของชาวบ้าน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวมอญ จะปั้นตุ้ม กระถาง กระโถน กระทะ โอง เป็นต้น ดังความว่า

ชาวบ้านนั้นปั้นอีเล้งใส่เพิงพะ

กระโถนกระทะอ่างโองกระโถงกระถาง

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 175

4.5.8 การค้าขายสินค้าชนิดต่าง ๆ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การค้าขายส่วนใหญ่พ่อค้าจะเป็นคนจีน เช่น ที่บางหลวง ซึ่งเป็นคลองเล็ก ข้างฝั่งคลองมีบ้านคนจีนขายสุกรอยู่มาก ดังความว่า

ถึงบางหลวงล่งล่งเข้าคลองเล็ก

ล้วนบ้านเจ๊กขายหมูอยู่อักโข

นิราศเมืองเพชร : 512

ที่แม่กลองชาวบ้านจะประกอบอาชีพประมง และมีการนำปลามาขาย นอกจากนั้นยังมีการขายพวกเปิด ไก่ ไช้ ไช้เค็ม คือสะท้อนให้เห็นว่าเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่วุ่นวาย มีชีวิตชีวา ทำให้เศรษฐกิจดี ดังความว่า

ถึงแม่กลองสองฝั่งเข้าตั้งบ้าน
 บ้างย่างปลาเข้าเคียงเรียบเรียงราย
 ขายสำเร็จเปิดไถ่ทั้งไข่พอก
 ลูกค้ารับนับกันเป็นพันร้อย
 นางแม่ค้าปลาเค็มก็เต็มสวาย
 บ้างเหน็บท้องป้องปุยดู่ดู่ตุง

นำสำราญเรือนเรือดูเหลือหลาย
 ดู่นวายวิ่งไขว่กันใหญ่หน่อย
 กระเบนกระบอกปลาทุ้ทั้งปุย
 ปลาเล็กน้อยขมงไกรยดกยกกระบุง
 ทำไรรวรวมประจบจนครบถุก
 ต่างบำรุงรูปร่างสำอองตา

นิราศเมืองเพชร : 515

เมื่อหาอาหารทะเลมาได้แล้ว แม่ค้าก็จะเอามาค้าขายในตลาดอันเป็นแหล่งชุมนุมมี
 ผู้คนสัญจรกันมาก ดังความว่า

...
 เป็นสองแถวแนวถนนคนสะพรั่ง
 ดูรูปร่างนางบรรดาแม่ค้าเคียง
 ขายหอยแครงแมงกู่กับปูม้า

เที่ยวชำเลื่องแลชมตลาดเรียง
 บ้างยืนบ้างนั่งร้านประสานเสียง
 เห็นเกลี้ยงเกลี้ยงกล้องแกล้งเป็นอย่างกลาง
 หมึกแมงดาหอยดองรองกระถาง

นิราศเมืองแกลง : 90

ชาวจีนจะนำสินค้มาวางขายหลายประเภท ทั้งอาหารสด และอาหารดอง รวมทั้ง
 เสื้อผ้า ดังความว่า

พวกเจ๊กจีนสินค้เอามาวาง
 ที่ขายผ้าหน้าถังกี่เปิดโถง
 สักยี่สิบหยิบออกเป็นกอบทอง

มะเขือคางพะเผือกผักกาดดอง
 ส่วนเบ๊โป่งหญิงชายมาจ่ายของ
 พี่เที่ยวท่องทัศนากนสายัณห์

นิราศเมืองแกลง : 90-91

พอผ่านตำบลบ้านญวนก็จะเห็นการตั้งโรงเรือนค้าขายกึ่งปลา ดังความว่า

ถึงบ้านญวนล้วนแต่โรงแลสะพรั่ง
 ตรงหน้าโรงโพงพางเขาวางราย

มีช่องซังกึ่งปลาไว้ค้าขาย
 พวกหญิงชายพร้อมเพรียงมาเมียงมอง

นิราศภูเขาทอง : 153

ในนิราศเมืองเพชร ได้สะท้อนภาพของการค้าขายบนแพ โดยชาวแขกจะขาย
 พวกเครื่องเทศ ดังความว่า

ได้เห็นแต่แพแขกที่แปลกเพศ

ขายเครื่องเทศเครื่องไทยได้ใช้สอย

นิราศเมืองเพชร : 507

ในนิราศภูเขาทองสุนทรภู่ ได้กล่าวถึงการค้าขายผ้าแพรพรรณสวยงาม หลากหลายสี
ดังความว่า

ไปพันวัดทัศนาริมทำน้ำ
มีแพรผ้าสารพัดสีม่วงดอง

แพประจำจอดรายเขาขายของ
ทั้งสิ่งของชาวเหลืองเครื่องสำเภา

นิราศภูเขาทอง : 152

ในนิราศพระบาทมีการค้าขาย อาหารหวานคาวสองข้างทางเดิน ดังความว่า

บ้านขายของสองข้างตามทางป่า
พี่แกลังไสให้คชสารเคียง
แต่น้ำยานั้นเชื่อว่าถึงก็อู้

จ่านรรจาจ่อแจออกแซ่เสียง
เห็นของเรียงอยู่บนร้านทั้งหวานคาว
เห็นชาวกรุงกินกลุ่มทั้งหนุ่มสาว

นิราศพระบาท : 128-129

ในนิราศเมืองเพชรได้กล่าวถึงการค้าขายหมากพลูในเรือแพไว้ ดังความว่า

ดูเรือแพแซ่ซ้องทั้งสองฟาก

บ้างขายหมากขายพลูหนวกหูเหือง

นิราศเมืองเพชร : 523

ที่ตำบลบ้านใหม่ แถบวัดเทียนถวาย จะมีแม่ค้านั่งขายเต้า ดังความว่า

ถึงไผ่รอบขอบเขื่อนดูเหมือนเขียน
ข้างซ้ายมือซื้อบ้านใหม่ทำไร่นา

ชื่อวัดเทียนถวายอยู่ฝ่ายขวา
บางแม่ค้าขายเต้าสาวที่นทีก

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 171

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า การประกอบอาชีพของหญิงชาวบ้าน คือการพายเรือขายอ้อย
ดังความว่า

ถึงบางกระโนได้เห็นหน้าบรรดาพี่

พวกนารีเรืออ้อยเขาลอยขาย

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 170

4.6 การมหรสพ การละเล่น

ในการดำรงชีวิตของผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากจะเป็นเรื่องที่ถูกกล่าวมาแล้วข้างต้น การมหรสพการละเล่นต่าง ๆ ก็เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของผู้คนในสมัยนั้นด้วย เช่น ในนิราศพระบาท มีการเดินทางไปนมัสการพระพุทธบาท เวลากลางคืนที่วัดจะมีการแสดงมหรสพ มีการละเล่นต่าง ๆ เช่น ละคร มวยปล้ำ คณะละครที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้น คือ คณะนายบุญยัง โดยได้เล่นเรื่อง “สุวรรณหงส์” ซึ่งเป็นละครนอก ดังความว่า

พอแรมค่ำหนึ่งวันนั้นท่านพระคลัง
มีละครผู้คนอลหม่าน
สุวรรณหงส์ทรงว่าวแต่เข้าไป
ตะวันบ่ายเข้าห้องก็ต้องหอก
บ้างฮาครืนยืนยัดอยู่อัดแอ
ละครหยุดดูตุลุดมวยปล้ำ
มงคลใส่สวมหัวไม่กลัวกัน
ดีเข้าปับรับไปกสองมือปิด
กระหวัดหวิดหวีผวาเสียงฮาฮือ

หาบุญยังไปฉลองศาลาลัย
กรับประสานสวบสวบส่งเสียงใส
พี่เลี้ยงไล่หอกยนต์ไ้บันเกล
ชาวบ้านนอกตกใจร้องไห้แซ่
บ้างจ้อแจสุรเสียงที่เถียงกัน
ยืนประจำหมายสู้เป็นคู่ขัน
ตั้งประจันจذبกะหยับมือ
ประจบติดตะขางหมัดขว้างหวือ
คนดูอื้อเออเอาสนั่นอึง

นิราศพระบาท : 145

สุจิตต์ วงษ์เทศ (2538 :89) ได้กล่าวถึงสุนทรภู่ไว้ในเรื่องการขับเสภา การเล่นเพลงเรือ ไว้ดังนี้

“ความเชี่ยวชาญเรื่องเพลงการของสุนทรภู่มียังมีอยู่ในนิราศภูเขาทอง เมื่อท่านบวชเป็นพระภิกษุ ครั้นออกพรรษาจึงจาริกแสวงบุญจะไปนมัสการพระบรมธาตุที่เจดีย์ภูเขาทองอยุธยา คราวนั้นท่านล่องเรือไปจอดค้างแรมอยู่ริมแม่น้ำลพบุรีที่ปากคลองสระบัวตรงข้ามวัดพระเมรุที่พระนครหรืออยุธยา ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคม มีผู้คนเรือแพมากมาย และเป็นช่วงออกพรรษา พันธุถูกจูง ชาวบ้านมีงานฉลองเต็มไปหมด เช่น ฉลองผ้าป่า ท่านก็บรรยายว่ามีการละเล่นต่าง ๆ เช่น เพลงเรือ และเสภาปีพาทย์”

ซึ่งในคำกล่าวนี้ สุนทรภู่ได้สะท้อนภาพไว้ในนิราศภูเขาทอง ดังความว่า

มาจอดท่าหน้าวัดพระเมรุข้าม
บ้างขึ้นล่องร้องลำเล่่นสำราญ
บ้างฉลองผ้าป่าเสภาขับ

ริมอารามเรือเรียงเคียงขนาน
ทั้งเพลงการเกี่ยวแก่งกันแซ่แซ่
ระนาดรับร่ำคล้ายกับนายเส็ง

มีโคมรายแลอร่ามเหมือนสำเพ็ง
 อ้ายลำหนึ่งครั่งท่อนกลอนมันมาก
 ไม่จบบทลดเลี้ยวเหมือนเงี้ยว

เมื่อคราวเคร่งก็มีใครจะได้ดู
 ช่างยาวลากเลื้อยเจื้อยจนเหนื่อย
 จนลุกขี้ขลุ่ยแล้วว่าหาวนอน
 นิราศภูเขาทอง : 158

ในด้านการละเล่นระหว่างเดินทางหยุดพักจะมีการร้องสักวาด้วยทำนองเพลงต่าง ๆ เช่น ครั่งท่อน ชมป่า ชำปี่ ที่ปรากฏในนิราศพระบาท ในโคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ได้กล่าวพาดพิงถึง การร้องรำ ทำเพลง ดนตรี ปี่พาทย์ ไว้มหลายแห่ง ซึ่งสะท้อนภาพให้เห็นว่าในนิราศพระบาท ดังความว่า

สดับเสียงสัปบุรุษที่หยุดพัก
 บ้างชมป่าชำปี่ที่ละคร

เขาร้องสักวาอิงทั้งครั่งท่อน
 ถึงสบกลอนที่จรรู้ก็สู้เมิน
 นิราศพระบาท : 126

ในงานฉลองเมื่อคราวสุนทรภู่ ตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ไปนมัสการพระพุทธบาท สุนทรภู่ได้กล่าวถึงเครื่องประโคมดนตรี ดังความว่า

ประจวบจนสุริยนเย็นยับ
 ปี่ระนาดฆ้องกลองประโคมดัง
 มโหรีปี่ฉิ่งจับใจแจ้ว
 ทุกที่ทับสัปบุรุษก็พุดพึม

ไม่ได้ศัพท์แข็งแ่งด้วยแดรสังข์
 ระฆังหึ่งหึ่งห่าลงครางคริม
 วิเวกแว่วกลองโยนตะโพนกระหิม
 รุกขาครีมครอบแสงพระจันทร์
 นิราศพระบาท : 131

ในเรื่องการมหรสพในสมัยนั้นจะมีการนำดอกไม้ไฟ พลุ จุดให้เกิดความสวยงามอีกด้วย ดังความว่า

ไฟตะเกียงเรียงรอบพระมณฑป
 ดอกไม้พุ่มจุดงามอร่ามตา
 พระจันทร์ส่องต้องยอดมณฑปสูง
 นกบินกรวดพรวดพราดประกายพราว
 ดอกไม้ร้องป้อนป้อนสนั่นป่า
 เห็นคนเดินพลันออกพ้นเพื่อน

กระจำจอบจันทร์แจ่มแอร่มผา
 จัปศิลาแลเลื่อนเป็นลายลาย
 ในหน้ามุขงามอร่ามฉาย
 พลุกระจายช่อช่วงดังดวงเดือน
 ในแหล่งหล้าใครไม่มีเสมอเหมือน
 จันจันทร์เคลื่อนรถคล้อยลับเมฆา
 นิราศพระบาท : 132

ในโคลงนิราศสุพรรณ เมื่อหยุดพักการเดินทาง จะมีการผูกห่างไว้สำหรับเป็นที่พัก และยามว่างก็จะมีการขับร้อง เจราซอนเล่นกันอีกด้วย ดังความว่า

เหลาลูกผูกฮ้างห้อย
ไกวเล่นเจาซอน
ชักเชือกเยือกยวบโอน
กล่อมเห่เรไรซ้อง

ย้อยโยน
ขับร้อง
อ่อนสะบัด กวักเอย
แซ่เห่รื่อยเฉื่อยเสียง

โคลงนิราศสุพรรณ : 360

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2542 : 54) ได้กล่าวถึงเรื่องการขับขอ ไว้ว่า ประชาชนชาวบ้าน บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เคยมีประเพณีขับลำคำกลอนต่าง ๆ จำนวนมากทีเดียว อาจมีมาตั้งแต่บ้านเมืองยุคแรก ๆ จึงมีประเพณี “ขับขอ” อยู่ในราชสำนักรุ่นเก่าแล้วต่อเนื่องมาถึงสมัยต้นกรุงศรีอยุธยา ซึ่งในโคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ได้กล่าวถึงเรื่องของการขับขอไว้ดังความว่า

คิดกลับหลับอ่อนสะอื่น
กรีดกริ่งหรีงเรไร
แจ้วแจ้วแว่วเสียงใส
เรื่อยเรื่อยเฉื่อยเสียงซ้อง

ตื่นใจ
เรื่อยร้อง
ขอรับ ขับเอย
เสนาน้ำคำครวญ

โคลงนิราศสุพรรณ : 375

ทำทับจับปี่จ้อง
พร้อมพรั่งนั่งเรียงรอ
กระษัตริย์หัตถ์จอบขอ
ยินชื้อภาเลื่องถ้อย

ลองขอ
เรียบร้อย
คำขับ สดับแฮ
เทพท้าวกล่าวยอ

โคลงนิราศสุพรรณ : 375

จำรับขับกล่อมท้าว
ชมพระศศิธร
ดาวประดับกับจันทร์จร
เพียงราชนาฏนวลหน้า

กล่าวกลอน
ถ้องฟ้า
แจ่มเมฆ วิเวกเอย
นอบน้อมล้อมสลอน

โคลงนิราศสุพรรณ : 376

แว่วเสียงเพียงระนาดฆ้อง
จวนคำช้อวังเวง
ฤาเจ้าเฒ่าฟังเพลง
แนะหนุ่มรุ่มร้องไห้

หนองหนึ่ง
หวางไม้
พลอยบัวง สรวางเอย
สวัสดิเจ้าเขาเขิน
โคลงนิราศสุพรรณ : 380

ขับช้อยยศท้าว
สิงสู่อยู่สิงขร
พร้อมพริกอัปสรสมร
ขับกล่อมน้อมแนบเฝ้า

กล่าวกลอน
ห่อนเศร้า
เสมอเกษัตริย์ สวัสดิเอย
ฟูบเพี้ยมเสี้ยมงาม
โคลงนิราศสุพรรณ : 380

ภาพสะท้อนด้านการละเล่นเกี่ยวกับการร้องรำทำเพลงดนตรีปี่พาทย์ซึ่งเป็นความสุขของคนในสมัยนั้น ปรากฏอยู่ในนิราศสุพรรณ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าสังคมสมัยรัตนโกสินทร์มีความบันเทิงใจจากการดูละคร การเล่นละคร การขับร้องบทละคร การฟังดนตรีปี่พาทย์ การเล่นดอกสร้อยสักรา การขับเสภา เป็นต้น ดังความว่า

ใบร่มลมเรื้อยแหล่น
เหล่าหนุ่มชุมขึ้นพา
อิเหนาเค้ามะละกา
ฟังเสนาะเพราะพริ้ง

ลีลา
เพื่อนร้อง
กลเม็ด มากแฮ
พริกพร้อมช่อมเสียงฯ
โคลงนิราศสุพรรณ : 324

ก่อนรุ่งฟุ้งไถ่แจ้
เอ็กเอื่อยเจื่อยสำเนียง
เรไรร้ายร้องเรียง
เพียงระนาดพาทย์ฆ้อง

แจ้วเสียง
เนื่องช้อง
รับแซ่ แม่เอย
แข่งเจ้งเพลงจิ้นฯ
โคลงนิราศสุพรรณ : 342

เอนหลังฟังดอกสร้อย
ร้องรับขับเสภา

สักราว
เพื่อนพร้อม

ลำนาคำครวญหา
ผอยหลับรับเสียงซอ

หวนเอก วิเวกเอย
เสนาะน้ำคำครวญฯ
โคลงนิราศสุพรรณ : 344

ฟังตีปีพาทย์ฆ้อง
เพลงไทยใส่กลองโยน
เด็กโดดโลดเล่นไซน
ร้องขับรับอ้อแอ้

กลองตะโพน
ยุงแท้
แขนคอก ออกเอย
อุบเหล่าเมามายฯ
โคลงนิราศสุพรรณ : 347

เสียงซออ้ออ้ออ้อ
จับปีเต๋อเต๋อเต๋อ
ขลุ่ยตรู่ยตรู่ยตรู่ยเหง
ฆ้องหนองหนองหนองหนอง

เอื้อยเพลง
เต๋อเต๋อ
เหงเหง ระนาดเอย
ผิ้งผิ้งผิ้งตะโพนฯ
โคลงนิราศสุพรรณ : 348

4.7 การเมืองการปกครอง

จารุวรรณ ธรรมวัตร. (2523 : 3) ได้กล่าวถึงการเมืองการปกครองไว้ว่า

“ในเรื่องการปกครองอันเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของการเมือง เพราะการปกครองหมายถึง การที่คนกลุ่มหนึ่งได้รับมอบอำนาจให้เป็นผู้จัดระเบียบให้กับสังคม เพื่อให้ประชาชนได้รับ ประโยชน์สุข ทั้งทางร่างกายและจิตใจ สังคมใดก็ตามส่วนใหญ่จะประกอบด้วยฝ่ายปกครอง และฝ่ายถูกปกครอง ซึ่งก็คือประชาชน”

ชลัช จงสืบพันธ์. (2542 : 89 – 102) ให้คำอธิบายว่า

“การเมืองเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางสังคมทั้งหมด ซึ่งผลประโยชน์ที่แตกต่างกัน มารวมกันอยู่ในหน่วยปกครองหนึ่ง เป็นกิจกรรมทั้งที่เป็นเรื่องของความขัดแย้งและการร่วมมือ ระหว่างบุคคล กลุ่มบุคคล โดยกิจกรรมดังกล่าวนี้เกี่ยวพันกับการให้ได้อำนาจหรือ อิทธิพล การใช้อำนาจ และอิทธิพลรวมตลอดถึงการตัดสินใจเพื่อจัดระเบียบสังคม”

ในเรื่องการเมืองการปกครองนี้ สุนทรภู่ได้สะท้อนภาพทางสังคมที่เกี่ยวกับขุนนางที่ เอาเปรียบประชาชน และเบียดเบียนประชาชน ได้กล่าวไว้ในนิราศสุพรรณ ดังความว่า

กาเหี่ยวเหี่ยวว้าวอน
ร่อนรำหมายมัจฉา
ขุนนางอย่างเหี่ยวกา
โถมจับปรับไหมไซ้

เวหา
โฉบได้
กินสัตว์ สูเอย
เช่นข้าดำดี

โคลงนิราศสุพรรณ : 315

ความอีกตอนที่สะท้อนให้เห็นในเรื่องการกดขี่ประชาชนจากข้าราชการตุลาการ
ดังกล่าวว่า

หีบหั้นนั้นแหละเหล
ขู่ข่มเหงหักหาญ
เข้าพวกคิดอ่านพาล
กลหีบหนีบนิคเน้น

ตระลาการ
ห่อนเว้น
เอาผิด พ่อเอย
นึกข้าน้ำใจ

โคลงนิราศสุพรรณ : 313

และ

ยางเจ้าเขาจับจ้อง
กินเล่นเป็นภักษา
กระลาการท่านศรัทธา
บนทรัพย์ก็ลักกลืนกล้ำ

จิกปลา
สุขล้ำ
ถือสัตย์ สวัสดิแฮ
กล่าวคล้ายฝ่ายยาง

โคลงนิราศสุพรรณ : 315

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า สุนทรภู่ได้สะท้อนภาพของประชาชนที่ถูกเอาเปรียบไว้ คือ ที่
ด้านบางไทร พวกไพร่ซึ่งเป็นลูกน้องของข้าราชการจะเข้ามาตรวจค้นเพื่อหาของผิดกฎหมาย
เมื่อไม่พบก็ใช้วิธีขอเอาเงิน ๑ ไม่ว่าจะเป็นพืชผักอะไรก็เอาหมด จนชาวเรือพากันเปื้อนระอา นึก
ว่าอยู่ในใจ ดังความว่า

ถึงด้านทางบางไทรไขว่เฉลว
ตึงกำตึงนั่งชักควักน้ำตาล
ไม่เห็นของต้องห้ามก็ลามขอ
ขอสัมผัสจุกจิกทั้งพริกเกลือ

เห็นไพร่เลวหลายคนอยู่บนด่าน
คอยว่าขานขู่คนลงคันเรือ
มะละกอทุ้งแห้งแดงมะเขือ
จนชาวเรือเหลือระอาดำในใจ

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 176

จากการศึกษาภาพสะท้อนเกี่ยวกับการดำรงชีวิต สรุปได้ว่า สังคมสมัยสุนทรภู่ นั้น เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ของราษฎรโดยเฉพาะในชนบท ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของสภาพบ้านเมือง ที่อยู่อาศัย การแต่งกาย อาหารการกิน การคมนาคม การประกอบอาชีพ การมหรสพ การละเล่น และการเมืองการปกครอง พบว่าการดำเนินชีวิตในสมัย สุนทรภู่ ยังเป็นสังคมที่มีความสงบเป็นส่วนใหญ่ มีความสุขกับการได้อยู่ร่วมกัน มีการพบปะกัน มากขึ้นในโอกาสที่มีการจัดงาน เช่น งานวัด มีการร่วมกันตักบาตรทำบุญ มีมหรสพ มีความเอื้ออาทรกัน จึงเป็นสังคมที่น่าอยู่

5. ภาพสะท้อนเกี่ยวกับธรรมชาติ

การที่มนุษย์มีความผูกพันกับธรรมชาติ และต้องอาศัยธรรมชาติในการดำรงชีวิตขั้น พื้นฐาน ย่อมทำให้มนุษย์มองเห็นคุณค่าของธรรมชาติได้อย่างหลากหลาย เนื่องจากมนุษย์ ต้องอาศัยและพึ่งพาธรรมชาติในการดำรงชีวิต เพราะธรรมชาติที่มาของปัจจัยพื้นฐาน นอกจากนั้นมนุษย์ก็ยังนำเอาความงามทางธรรมชาติมาสร้างความจรรโลงใจ และทำให้เกิดความ เพลิดเพลินต่อชีวิต เช่น นำเอาความงามของป่าไม้ สายน้ำ ภูเขา อากาศ ทำให้เกิดภาพพจน์ และเห็นจริง และเข้าใจในความเป็นธรรมชาติ ทำให้เห็นประโยชน์และโทษของธรรมชาติที่กวี ได้มอง

วรรณกรรมของสุนทรภู่ได้กล่าวถึงธรรมชาติไว้มากมายหลายเรื่อง ไม่ว่าจะเป็น ธรรมชาติของป่า ของสัตว์ ทั้งสัตว์บก และสัตว์น้ำตลอดจนพืชพันธุ์ต่าง ๆ ซึ่งผู้ศึกษามี ความเห็นว่ามนุษย์เรานั้นมีความผูกพันกับธรรมชาติ การได้สัมผัสธรรมชาติทำให้เกิดการเรียนรู้ ถึงสภาพความเป็นอยู่ของสัตว์และพืชต่าง ๆ และบางครั้งมนุษย์ ก็ต้องปรับตัวให้เข้ากับ ธรรมชาติเหล่านั้นด้วย ซึ่งผู้ศึกษาจะวิเคราะห์ภาพสะท้อนเกี่ยวกับธรรมชาติไว้ดังนี้

5.1 สัตว์น้ำ

ในนิราศเมืองแกลง จะพบสัตว์น้ำ เช่น จระเข้ ซึ่งมีจำนวนมากเป็นร้อย ๆ ตัว กำลังไล่ กินลูกปลา ดังความว่า

ตะลิ่งแลแต่ล้วนลูกจระเข้
สักสองร้อยลอยไล่กินฝูงปลา

โดยคะแนนมากมายทั้งซ้ายขวา
เห็นแต่ตาจับจุมเหมือนตึกแก
นิราศเมืองแกลง : 85

ในโคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ได้แสดงภาพสะท้อนในด้านธรรมชาติของสัตว์อย่าง
จะเข้ ว่าปีหนึ่ง จะติดสัดกันเพียงครั้งเดียว ดังความว่า

นากลัวตัวตะเข้ขู้
ฮึดขาดฟาดฟุ่มฟอง
เคียงคู่สู่สมสอง
ยาวใหญ่ไล่โลดเลื่อย
เด็กน้อยคอยเขม้นมั่ง
ว่าตะเข้ขบกัน
บุราณท่านว่าสัน
ปีหนึ่งจึงงอกต้อง

ฟูขนอง
ฟองเฟื้อย
สังวาด สวาทแฮ
เล่นน้ำปล้ำขนอง
มองมัน
ปะกับทอ้ง
ดานสัตว์ กำนัดแฮ
ติดค้างนางเมีย

โคลงนิราศสุพรรณ : 317

ในธรรมชาติความเป็นอยู่ของแมงดานั้น ธรรมชาติของมันไม่เหมือนกับสัตว์อื่น คือ
เวลาจะไปไหนตัวผู้ต้องอาศัยขีหลังตัวเมียไป ลำพังตัวของมันอยู่ตัวเดียวไม่ได้ ดังความว่า

ให้สามีขีหลังเที่ยวผึ่งแผ่
เขาจับเป็นเห็นสมเพศเวทนา
ฝ่ายตัวผู้อยู่เดียวเที่ยวไม่รอด
ต้องอดอยากจากเมียเสียน้ำใจ

ตามหล้าแหล่งเลนเค็มเล็มภักษา
ทิ้งแมงดาผัวเสียเอาเมียไป
เหมือนดาบอดมิได้แจ้งตำแหน่งไหน
ก็บรลย์แลกลาดดาษดาษ

นิราศเมืองเพชร : 519

และความอีกตอนหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นความเป็นอยู่ของแมงดา ดังความว่า

ไอ้คิดเห็นเอ็นดูหมู่แมงดา
เขาจับตัวผัวทิ้งไว้กลางน้ำ
พอเมียตายฝ่ายผัวก็บรลย์

ตัวเมียพาผัวลอยเที่ยวเล็มโคล
ระลอกซ้ำสาตซัดให้ตัดขัย
ไอ้เหมือนใจที่ฟรักภักดี

นิราศเมืองแกลง : 93

ในนิราศเมืองเพชร สุนทรภู่ได้แสดงภาพสะท้อนในธรรมชาติความเป็นอยู่ของปูว่า
เป็นสัตว์ที่ไม่มีหัว ไม่มีเลือด และจะต้องลอกคราบเมื่อถึงเวลา เพื่อเปลี่ยนกระดองใหม่
ทั้งได้เล่าว่า เมื่อปูตัวเมียลอกคราบ ปูตัวผู้จะเป็นฝ่ายไปหาเหยื่อมาให้ แต่พอตัวผู้ลอกคราบ

ปุตว์เมียก็จะกินปุตว์ผู้เสีย จึงมีแต่ปุตซ์ที่เป็นตัวเมีย ซึ่งข้อความจากกลอนที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นว่า สุนทรภู่รู้จักธรรมชาติของปูเป็นอย่างดี ดังความว่า

ไอ้เอ็นดูปูไม่มีซึ่งศิริระ	เท้าระกะก้อมโก่งโหม่งโค้งชัน
ไม่มีเลือดเชือดจะปะแด่มัน	เป็นเพศพันธุ์ไร้ผิวเพราะมัวเมา
มันเมียออกลอกคราบไปคาบเหยื่อ	เอามาเผื่อภรรยาเมตตาเขา
ระวังดูอยู่ประจำทุกคำเข้า	อุดสำหรับเฝ้าฟุ่มพักเพราะรักเมีย
ถึงที่ผิวตัวลอกพ้อออกคราบ	เมียมันคาบคืบเนื้อเป็นเหยื่อเสีย
จึงเกิดไขไร้ผิวเทียมยั่วเยย	ยังแต่เมียเคลื่อนคล้อยขึ้นลอยแพ

นิราศเมืองเพชร : 513

ในโคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ได้สะท้อนภาพธรรมชาติของสัตว์น้ำ คือปลาชนิดต่าง ๆ ไว้ เช่น ปลานาง ซึ่งตัวจะมีลักษณะลายคล้ายตุ๊กแก เวลาออกไข่จะมีสีเขียวคล้ายผักแว่น ดังความว่า

ปลานางคว้างแคว้งว้าย	ลายแล
เลื่อมเลื่อมเล่ห์ตุ๊กแก	กระดิกกระเดี้ย
ไข่ชนางอย่างผักแว่น	เขียวข่ม ชุ่มเออย
สร้อยขำกาทดเพี้ย	พล่านน้ำคล้ำทาง

โคลงนิราศสุพรรณ : 344

ส่วนปลาอ้ายบัวที่สุนทรภู่กล่าวถึงไว้ว่ามีลักษณะปากกว้าง หางแดง และปลากริม ปลากลายแหวกว่ายอยู่ด้วย ดังความว่า

อ้ายบัวอ้าปากกว้าง	หางแดง
ชีวสุบสีเสียดแซง	แซกซ้อน
กริมกรายว้ายเวียนระแวง	ระวังม่าย หมายเออย
ผักดาบปลายเปลือยหล่อน	แฉลบหว้ายสายสินธุ์

โคลงนิราศสุพรรณ : 345

สำหรับปลาตะเพียนที่เกล็ดจะมีสีสะท้อนออกมาสวยงาม ปลาเสือก็จะมีคุณค่าคล้ายเสือ และกล่าวถึงปลาหางไก่ที่มีหางสวยงามปะปนอยู่ด้วย ดังความว่า

ปลาตะเพียนเวียนว่ายเคล้า
เกล็ดเคลือบเหลืองเหลืองเหลือง
ปลาเสียมุ้งเหมือนเสียม
หางไก่ไซ้หางช้อย

คลอเรือ
เลื่อมพร้อย
สายโบก กระชอกแอ
ชะแล่มหว้ายรายเรียง

โคลงนิราศสุพรรณ : 345

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับสัตว์น้ำนี้แสดงให้เห็นถึงการอยู่ร่วมกันของสัตว์น้ำต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี เช่น พวกเต่า พวกปลา ดังความว่า

มีเต่าปลาอาศัยอยู่ในน้ำ
ฝูงกริมกรายรายเรียงขึ้นเคียงคอย
เหมือนด้วยรักหนักหน่วงไม่ร่วงหล่น
แสนสนุกรุกขชาติดาษเดียว

บ้างผูกดำโดดตะนองพ่นฟองฝอย
จะคาบสร้อยเสาวคนธ์ว่ายวนเวียน
ให้เวียนวนหวนจิตตะขวิดตะเขวียน
เที่ยวเดินเวียนวนชมประชมทอง

นิราศพระประชม : 484

5.2 สัตว์ป่า สัตว์บก

ในตอนที่ได้เดินทางมาถึงห้วยพะยูง จะพบแรดซึ่งเป็นสัตว์ป่าที่มีลักษณะตัวโต หน้าใหญ่คล้ายจระเข้ แต่พอเห็นทั้งตัวก็รู้ว่าไม่ใช่จระเข้ ดังความว่า

ถึงโตรกตรวยห้วยพะยูงจะหยุดร่อน
เรียกกันดูด้วยไม่รู้ว่าเป็นสัตว์ใด
มันเห็นหน้าทำตากระปริบนิ่ง
รู้ว่าแรดกินหนามให้คร้ามกลัว

เห็นแรดนอนอยู่ในดงให้สงสัย
เห็นหน้าใหญ่อย่างจระเข้ตะคุกตัว
เห็นหลายสิ่งคอคางทั้งทางหัว
ขยับตัววิ่งพัลวันไป

นิราศเมืองแกลง : 97

ในนิราศเมืองแกลง สุนทรภู่ได้แสดงภาพสะท้อนเกี่ยวกับธรรมชาติของสัตว์บก เช่น ลิงแสม โดยสุนทรภู่ได้กล่าวว่าลิงแสมนั้น มีนิสัยชอบหลอกล้อผู้คน ดังความว่า

ไอ้คลองขวางทางแดนแสนโสทก
เลียบดลิ่งวิ่งตามชาวเรือแพ

ดูบนบกก็แต่ล้วนลิงแสม
ทำลอบแลหลอนหลอกตะคอกคน

คำโบราณท่านผูกผูกทุกสิ่ง
ทำหลกหลิกเหลือกลานพาลลูกสน

เขว่าลึงจองหองมันพองชน
เขดำคนจึงว่าลึงโลนลำพอง
นิราศเมืองแกลง : 85

ในนิราศเมืองเพชร สุนทรภู่ได้แสดงภาพสะท้อนว่าลึงทะเลโมนั้นมีนิสัยที่หยาบโลน
ดังความว่า

แต่ลึงใหญ่ไ้ทะเลโมนมันโลนเหลือ
ทั้งลึงเผือกเทือกเถามันเจ้าชู้
บ้างกระโดดโลดหาแต่อาหาร
เขาให้เกรียวประเดี๋ยวใจก็ไหลพลั่ว

จนชาวเรือเมินหมดด้วยอดสู
ใครแลดูมันนักมันยักคิ้ว
ได้สมานยอดแสมพอแก้หิว
กลับชี้นิ้วให้ดูอดสูตา

นิราศเมืองเพชร : 511-512

สำหรับลึงทะเลโมนนี้ มันหาอาหารกินเก่งโดยวิธีการที่ฉลาด คือ ใช้หางแห่ตามรูที่ปู
อาศัยอยู่ อาหารที่มันชอบคือ ปู หอยแครง แมงดา ดังความว่า

ป่าปะโลงโก่งกางแกมแสม
ตลาดหลามตามตลิ่งล้วนลึงโลน
ครันล้วงขุดสุดอย่างเอาหางยอน
เพื่อนเข้าคร่าหน้าหลังออกพริ้งพรู
ทั้งหอยแครงแมงดามันหาคล่อง
ได้อิ่มอ้วนถ้วนหมดไม่อดโซ

แต่ล้วนแต่ตายฝอยกรองกร้อยโกร่น
ไ้ทะเลโมนนำหน้าเที่ยวคว่าปู
มันหนีบนอนร้องเกลือกเสือกหัวหู
ลากเอาปูออกมาได้ไ้กะโต
ฉีกกระดองกินไข่มิไขโง่
อกเอ๋ยไ้เอ็นดูหมูแมงดาฯ

นิราศเมืองเพชร : 518

ส่วนในธรรมชาติของชะนีนั้น ตัวเมียชอบร้องเรียกหาตัว ซึ่งในความเป็นจริงนั้นไม่ได้
หมายความว่าชะนีจะมีแต่ตัวเมียเท่านั้น แต่เสียงร้องของมันต่างหากที่ทำให้มนุษย์ฟังเป็นว่ามัน
เรียกร้องหาตัว และมนุษย์เลยนำมาเปรียบเทียบกับคน ซึ่งอาจจะเป็นความเข้าใจที่ผิดก็เป็นได้
ดังความว่า

เห็นลึงค่างปางชะนีหวีดโหยว
เสียงผัวผัวตัวเมียเที่ยวโยนกาย

กระหึ่มโหยห้อยไ้หน้าใจหาย
เห็นคนอายแอบอิงกับกิ้งยาง

ไอ้ชะนีเวทนาเที่ยวหาผ้า
ชะนีเพรียกเรียกขายอยู่ปลายทาง

เหมือนตัวผีจากน้องให้หมองหมาง
ผีเรียกนางนุชน้องอยู่ในใจ
นิราศเมืองแกลง : 98

ในส่วนที่เกี่ยวกับค่างนั้น สุนทรภู่กล่าวว่า ตัวเมียที่มีลูกจะไปไหนก็เอาลูกแนบอก
แม้ในเวลาห้อยโหนโยนตัวก็ตาม สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่มีความอบอุ่น ดังความว่า

ลูกค่างอย่างย้อมขาด
เหลืองอ่อนไอ้เอ็นดู
แม่อุ้มซุ่มซิ่นชู
กอดแอบแนบอกห้อย

ชมพู
เด็กน้อย
ชมลูก จูบเอย
หักโน้มโถมทยาน

โคลงนิราศสุพรรณ : 337

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า สุนทรภู่ได้แสดงภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับธรรมชาติของนกกระจาบ
ไว้ตอนที่ท่านผ่านดงนกกระจาบก็ได้ยินเสียงเอ็ดอึงเหมือนแม่ค้าตลาดทะเลาะกัน และชมว่า
นกชนิดนี้ ขยันมักทำรังด้วยความพากเพียร และประณีตบรรจง เปรียบเหมือนคนเย็บสะตึงสอด
ไหมให้เรียบร้อยงดงาม และเอามาสานเป็นที่อยู่อาศัยได้ ดังความว่า

กระจาบจับนับหมื่นดูตีนดาษ
เหมือนไกรซึ่งหึงหวงด้วยช่วงชิง
...

บ้างคาบแซมแซมรังเหมือนดังสาน
จิกสะบัดจัดแจงสอดแซงชน

เหมือนตลาดเหลือหูเพราะผู้หญิง
ชุมจริงจริงจิกใจกระโดดโดน

...

สอดขำนาญเหน็บฝอยเหมือนสร้อยสน
เปรียบเหมือนคนช่างสะตึงรู้ตึงตรองฯ

นิราศวัดเจ้าฟ้า : 182

ในนิราศเมืองเพชร สุนทรภู่ได้แสดงภาพสะท้อนในด้านธรรมชาติไว้ โดยนำเอาสัตว์
กับน้ำ มาสัมพันธ์กันได้อย่างกลมกลืน คือ การนำเอากิริยาอาการของนกจับปลา โดยพุ่งตัวลง
ไปในน้ำอย่างรวดเร็ว เพราะนกจะหากินตามชายฝั่ง ซึ่งเป็นการสะท้อนภาพธรรมชาติหลาย ๆ
ชนิดไว้ได้อย่างกลมกลืน ดังความว่า

เห็นนกบินกินปลาแล้วน่ารัก
นกกระเด็นเต้นตามนกถามถาม

นกปักหลักลงน้ำเสียงต่ำต่ำวม
กับเหี้ยตัวมเตี้ยมต่ำตามชายเลน

นิราศเมืองเพชร : 520

ในนิราศภูเขาทอง ภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับธรรมชาติของพืชและสัตว์รวมทั้งบรรยากาศต่าง ๆ สุนทรภู่ได้กล่าวถึงไว้อย่างเด่นชัด เช่น ธรรมชาติของนกกระเรียนที่ชอบส่งเสียงร้องในเวลาดึก ดังความว่า

แสนวิตกอกแอ้งมาอ้างว้าง
จนดิ่งดาวพราวพร่างกลางอัมพร

ในทุ่งกว้างเห็นแต่แหมแหมสลอน
กาเรียนร่อนร้องก้องเมื่อสองยาม

นิราศภูเขาทอง : 157

ความเป็นอยู่ในธรรมชาติของสัตว์ประเภทนกยูงนั้น มันไม่มีการสู้สมกัน เพียงแต่ตัวเมียกลืนฟองกลมของตัวผู้ก็ออกไข่ได้ดังความว่า

ฝ่ายผู้งยงบุรี
สังวาสชาติเช่นพรหม
ตัวผู้ฟองกลม
เกิดไข่ได้พวกพ้อง

สู้สม
พระพร้อง
เมียขึ้น กลืนแล
เพื่อส้องฟองกลืน

โคลงนิราศสุพรรณ : 354

ธรรมชาติของสัตว์อีกชนิดหนึ่ง คือ ตัวทาก ซึ่งพอเกาะไปที่ร่างกายของคนแล้ว มันก็จะเกาะติด แม้จะแกะออกก็ยังยาก โดยมันจะเกาะที่แข้งขาและเท้า ดังความว่า

ครู่หนึ่งถึงชะวากชาลูกหญ้า
แต่ล้นทากตะลระกล้ำฟูไพร
กระโดดเผาะเกาะผับกระหยับคืบ
ปลดที่ดินติดขาระอาแรง

ล้นพฤษายางยงสูงไสว
ไต่ใบไม้ยงยงมากกลางแปลง
ถีบกระที่บมิไคร์หลุดสุดแขนง
ทั้งขาแข้งเลือดโซมชะโลมไป

นิราศเมืองแกลง : 97-98

ในนิราศพระบาท สุนทรภู่สะท้อนภาพให้เห็นว่าในสมัยนั้นยังมีต้นไม้และนกอาศัยอยู่มาก จนได้ยินเสียงร้องก้องไปทั้งป่า ดังความว่า

รุกชาติดาษดูระตะป่า
ดูเหว่าแ่วหวาดไหวฤทัยวับ

สกุณาจ่อแจประจำจับ
จะแลลับหลังเหลียวยิ่งเปลี่ยวใจ

นิราศพระบาท : 128

สัตว์ที่อาศัยอยู่ในป่า เช่น จักจั่น และไก่อป้า จะส่งเสียงร้องได้อย่างไพเราะ
ดังความว่า

จักจั่นร้องพร้องเพราะเสนาะไพเราะ
พฤษณาเบียดเสียดสีดังปีแก้ว

ทั้งเสียงไก่อเกื้อนขันสนั่นเนิน
วิเวกแว่วหว่างลำเนาภูเขาเขิน
นิราศเมืองแกลง : 98

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า สุนทรภู่จะนำเอาธรรมชาติของพืชและสัตว์ เช่น พิกุล พยอม นก
ลม มาผสมผสานกันได้อย่างดี ดังความว่า

พิกุลออกดอกหอมพยอมย้อย
ในเขตแคว้นแสนสะอาดดังกวาดเตียน

นกน้อยน้อยจิกจับเหมือนกับเขียน
ดลิลเลียนลมพัดอยู่อัตรา
นิราศวัดเจ้าฟ้า : 184

ภาพธรรมชาติของต้นไม้ที่ร่มรื่นหลายชนิด เช่น ต้นโพธิ์ ต้นไทร นมสวรรค์ ลั่นทม
นมนาง ต้นนกยูง ต้นยาง ต้นเอื้อง รวมทั้งไม้ผล ซึ่งจะเห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ในสมัยนั้น
โดยเฉพาะในชนบท ดังความว่า

เที่ยวชมวัดทัศนาศาลาลัย
ดูเย็นชื่นรื่นรมพนมมาศ
นมสวรรค์ลั่นทมต้นนมนาง
นมสวรรค์ฉันดูสู้ไม่ได้
เห็นเล็บนางหมางเมินเดินรำพึง

ต้นโพธิ์ไทรสูงส่งทั้งบุงยาง
มะตูมตาดต้นเอื้องมะเฟืองฝาง
มีต่างต่างต้นอกตกตะลึง
เหมือนเดือนใจให้นึกรำลึกถึง
ชมกระดังงาดอกดวงพวงพะยอม
นิราศพระปฐม : 483

ในนิราศของสุนทรภู่ ได้กล่าวถึงธรรมชาติในท้องทะเล เช่น คลื่น หาดทราย
ชายทะเล กาบหอย ไว้อย่างกลมกลืน ดังความว่า

เห็นกรวดทรายชายทะเลขไลธร
ดูกาบหอยรอยคลื่นกระเด็นสาด

ละเอียดย่อนดั่งละอองสำลีดี
ก็เกลื่อนกลาดกลางทรายประพรายสี
นิราศเมืองแกลง : 91

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า สุนทรภู่ได้นำเอาบรรยากาศในธรรมชาติที่เกี่ยวกับเวลา เช่น เวลา
บ่าย เวลาเย็น เวลากลางคืน มากล่าวไว้ โดยใช้การสังเกตจากแนวต้นไม้ในป่า ดังความว่า

ออกเดินทุ่งมุ่งหมายพอบ่ายคล้อย
จนจวนค่ำย่ำเย็นเห็นไรไร

ไปตามรอยแรกมาหญ้าไสว
สังเกตไม้หมายทางมากลางคืน
นิราศวัดเจ้าฟ้า : 189

5.3 พืชสมุนไพร

พร้อมจิต ศรีลัมพ์. (2535:20-23) ได้กล่าวถึงพืชสมุนไพรไว้ว่า

พืชสมุนไพรเป็นพืชที่เกิดจากธรรมชาติ ใช้รักษาอาการป่วยได้ ซึ่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์
ได้กล่าวถึงการรักษาพยาบาลไว้ว่า การรักษาพยาบาลจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับสภาพภูมิศาสตร์
โดยโรคที่มีสาเหตุมาจากภูมิอากาศ เช่น อากาศร้อน หนาว ฝนตก ทำให้เกิดการล้มป่วยได้
และได้ทำการบำบัดรักษาด้วยยาที่ได้จากธรรมชาติ เช่น พืช สัตว์ และธาตุต่าง ๆ ด้วยยาสำคัญ
จะเป็นพืชสมุนไพรซึ่งมีอยู่มากมายหลายชนิด มีสรรพคุณแตกต่างกันออกไป ซึ่งหมอชาวบ้าน
จะบันทึกจดจำสรรพคุณยาเหล่านี้ไว้ เพื่อนำมาปรุงเป็นยารักษาคนไข้ เช่น การใช้ยาสมุนไพร
รักษาอาการที่เกิดจากโรคภายในและการรักษาพิษบาดแผลภายนอก

วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ กล่าวถึงพืชสมุนไพรไว้หลายชนิด ดังปรากฏในโคลง
นิราศสุพรรณ ดังความว่า

ดึกดื่นขึ้นชมไม้
พริ้วพริ้วน้ำค้างพรหม
กลิ่นวานชานส่งลม
ยืงมือครีดย่างกล้า
หากครูรู้แก้วาน
เสกขะมันกินจึงนอน
กะเหรี่ยงเมาเหล้าถูกถอน
เมาสา่งต่างกราบไหว้

ไพรพนม
พรางฟ้า
กระหลบกรุ่น อุ่นเอย
กลิ่นกลุ้มคลุ้มเมา
ท่านสอน
นั้นได้
ให้ขะมัน กินแฮ
ว่าขมมันกินหาย

โคลงนิราศสุพรรณ : 361

พืชสมุนไพรอีกหลายชนิดที่สุนทรภู่ได้กล่าวไว้ มีสรรพคุณในการรักษาโรคต่าง ๆ
ไว้มาก ดังเช่น ฝิ่น เปล้า ปฐู ลักกะจัน ดีหมี กะทกรก สลัดได ย่างทราย ไปรงฟ้า

นาคชะมด ชิงช้าชาลี มหาสดำ เหมือด กำนาน มะเดื่อ กันเกรา ชาเกลือ ขมิ้น ขลุ่ย ข่อย
ตะมอย ไข่เน่า มวก สมอพิเภก หนามไหนด ส้มกุ้ง สลอด หัสคุณ หนามหัน เนระภูสี
สมุลแว้ง แพรแดง กำจัด เสลา สวาด หว่า เป็นต้น ดังความว่า

ตามกะเหรี่ยงเลี้ยงเลี้ยวลัด	ตัดทาง
หนามไหนดไม่มีระคาย	ค่างเข้า
ดงยาป่าผืนผาง	ฟุ้งรส โอสธอย
ต่างต่างย่างทรายเปล่า	ไปรงฟ้าชาเกลือ

โคลงนิราศสุพรรณ : 357

หนามไหนดสรรพคุณมีรสฝาด เป็นยาแก้ไข้ ผื่นคันเป็นไม้พุ่ม ลำต้นตรงผลดกสี
แดง ผลเมื่อสุกจะมีสีเหลือง ใช้เปลือกที่มีรสฝาดปรุงกินเป็นยาคุมธาตุ แก้ท้องร่วง แก้
อาเจียน สำหรับเปล่า เป็นไม้พุ่ม พืชใบเดี่ยว เปลือกและใบรักษาโรคท้องเสีย บำรุงโลหิต
ประจำเดือน ดอกเป็นยาขับพยาธิ มีฤทธิ์สามารถรักษาแผลในกระเพาะอาหารได้

ปรายปรุเจ้าเขต	ตะพังคี่
ลักกะจันชันไชยศรี	แซ่ม้า
ไคร้เครือเดื่อดีหมี่	มือเหล็ก เด็กเอ๋ย
เถาแมวกรรกรกฟ้า	ผื่นคันคนจาม

โคลงนิราศสุพรรณ : 358

ปรุ เป็นไม้ยืนต้น ดอกช่อออกเป็นกระจุกที่ซอกใบ กลิ่นหอม เป็นยาบำรุงกำลัง
แก้ริดสีดวงทวาร เปลือกมันแก้อืด แก้ท้องอืด ผลของปรุใช้ขับพยาธิ แก้กูกเสียด สำหรับ
ลักกะจัน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า จันท์แดง หรือจันท์ผา เป็นพืชใบเลี้ยงเดี่ยว กลีบดอกสี
นวล ออกที่ปลายยอด โคนห้อยลงมา ตำรายาไทยใช้แก่นและรากที่มีสีแดงเป็นยาเย็นแก้ไข้
ทุกชนิด แก้เหงื่อตก กระสับกระส่าย แก้เลือดออกไรฟัน

กะทกรกกกกระหนานน้ำ	ใจใคร
ราชดัดสดัดไค	ไข่เหน่า
พินาตพาดไฉน	นาคชะมด กรดเอ๋ย
สะอึกสะอัมส้มเข้า	ชิงช้าชาลีฯ

โคลงนิราศสุพรรณ : 358

กะทกรก เป็นไม้เถา ดอกสีขาว ก้านเกสรตัวผู้ด้านในสีม่วง พบในป่าทุกชนิดโดยเฉพาะที่โล่ง ผลสุกจะเป็นสีเหลืองส้ม กินได้รสหวาน ยอดอ่อนสด ๆ มีกลิ่นเหม็น ใช้เป็นอาหารได้ โดยต้มหรือแกงให้สุก กลิ่นจะหมดไป สำหรับราชดัด หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ท้าวยายม่อมน้อย เป็นพืชไม้พุ่ม ขอบใบหยัก ตำรายาไทยใช้ผลแห้งบำรุงน้ำดี แก้ไข แก้บิด ชิงช้าชาลี เป็นไม้เถาเป็นปุ่มปม ทุกส่วนมีรสขม โดยเฉพาะเถาแก้ไม่มีกลิ่นดอก ใช้แก้ไข บำรุงธาตุ เจริญอาหาร พิษนาถ จะมีรสเอียน หวานเล็กน้อย ใช้ดับพิษ

มหาสดำคำไก่อตัน
หางตะเคียนระภูศรี
ข้าเลือดเหมือนคนสมัย
ลมป่วนหวานหอมฟุ้ง

ทนดี
ชุ่มกุ่ม
สมอพิเภก เอกเอย
เปลือกไม้ใบยา

โคลงนิราศสุพรรณ : 358

มหาสดำ รสเย็น แก้กาฬ แก้พิษในกระตูด ระภูศรี จะมีรสฝาดเล็กน้อย แก้ไข แก้พิษทั้งปวง สมอพิเภก เป็นไม้ยืนต้น กลีบสีเหลือง ผลค่อนข้างกลม ใช้ผลดิบเป็นยาระบาย ผลสุกจะมีรสฝาด แก้ท้องเสีย ส้มกุ่ม มีรสเปรี้ยว แก้ไข้ใน ขับเสมหะและโลหิต

กำยานก้านกิ่งช้อย
คิดใคร่ได้สำอว
ยามไรไม่มีนาง
สิ้นกลิ่นสิ้นสุขช้า

ย้อยยาง
อบน้ำ
เสนห์พี น้อย
โศกเศร้าเข้าเย็น

โคลงนิราศสุพรรณ : 8

กำยานมีกลิ่นหอมแก้ลมจระ ห้ามกลิ่นทั้งปวง บำรุงเส้นเอ็น สมานแผล

ชะลูดโลดโกฐแก้ค่า
มะเดื่อดินขมิ้นเครือ
กรันเกราเค่าเย็นเหนือ
หวายตะมอยช้อยหว่า

ดาเสื่อ
ครอบฟ้า
หนอนตยาก ดากเอย
ขลุ่ยข้อสมอไทย

โคลงนิราศสุพรรณ : 358

ชะลูด หรือ กระสาย ใช้บำรุงกำลังมีรสหอมชุ่ม บำรุงตับ ทำให้หัวใจชุ่มชื้น โกฎแก้ ได้แก่ โกฎแก้อย่าง ดังนี้ โกฎสอ โกฎเชียง โกฎหัวบัว โกฎน้ำเต้า โกฎกระตูด

โกฐเขมา โกฐจุฬาลำพา โกฐกำนพร้าว และโกศพุงปลา ใช้รักษาถ่ายโรคในดวงตา ถ่ายโรค
ท้องเสีย ถ่ายริดสีดวงอก ชักลมเบื้องสูงให้ลงต่ำ ตาเสีย เป็นสมุนไพรรพในป่าดิบแล้ง มี
ต้นขนาดใหญ่ออกดอกเป็นพวงยาว ผลดิบจะมีสีเขียว ถ้าแก่จัดจะเป็นสีแดง ทุกส่วนมีพิษ กิน
แล้วเกิดอาการมึนเมา ทำให้ตายได้ มะเดื่อ มีรสฝาด แก้ประดง ขมิ้นเครือ ใช้บำรุง
น้ำเหลืองให้ปกติ หยอดตารักษาดวงตาได้ กรันเกรา มีรสมัน ฝืนฝาด ขมเล็กน้อย เป็นยา
อายุวัฒนะ หนอนตายหยาก เป็นไม้ล้มลุก มีรากเป็นลูกกระสวย ออกเป็นกระจุก ตำราใช้
รากทุบ เป็นยาฆ่าหนอน ฆ่าหิดเหา ข่อย มีรสเบื่อเมาเล็กน้อย แก้พยาธิผิวหนัง ทาริดสีดวง
ดับพิษทั้งปวง

หนามหันสนพร้าวผัก
สหัสคุณสมุลแวง
สลอตเสลาเหล่ากระเจียงแจง
หนุ่มหยุดชุดครบเชื่อง

แพวแดง
สวาดเอื้อง
กำจัด อัดเอย
ห่อผ้าละว้าตะพาย

โคลงนิราศสุพรรณ : 358

แพวแดง แก้ม ริดสีดวง แก่หินไธ กินแล้วอายุยืน มหากำลั่ง ปัญญาดี สมุลแวง
มีรสหอมฉุนปร่า แก้มวิงเวียน และลมทำให้ใจสั่น แก้พิษหวัด กำเดา สลอต มีรสร้อน
ตำรายาใช้เมล็ดเป็นยาถ่ายอย่างแรง และพบว่ามีฤทธิ์รุนแรงมาก ปัจจุบันจัดว่าเป็นพืชมีพิษ
เสลา เป็นไม้ยืนต้น ดอกสีม่วง รสฝาด ใช้สมานแผล แก้ท้องเสีย กำจัด ใช้ขับโลหิตฤดู ขับ
พิษงูและพิษผี

จากคำโคลงข้างต้นที่กล่าวถึงสมุนไพรรชนิดต่าง ๆ มากมายนั้นแสดงให้เห็นว่าสุนทรภู่
มีความรู้ในเรื่องพืชสมุนไพรเป็นอย่างดี

พืชสมุนไพรบางชนิดมีกลิ่นที่ทำให้เสีย ควาย วัว กลัวได้ เช่น ว่านที่มีพิษ ซึ่งใครได้
กลิ่นแล้วจะเมาและเมาสลบได้ มีวิธีแก้คือต้องย่างไฟจะทำให้รอดชีวิตได้ ดังความว่า

กะเหรี่ยงว่าปาวานร้าย
เสือบักล้ามากลัว
เข้าชิดพิษมีดมัว
ต้องย่างค่างไฟร้าน

ควายจัว
กลิ่นหวน
เมาชบ สลบแฮ
รอดได้ไม่ตาย

โคลงนิราศสุพรรณ : 360

ว่านกระสือเป็นพืชสมุนไพรชนิดหนึ่งซึ่งถ้าผู้ใดโดนพิษของมันแล้วจะเป็นอันตรายถึง
ตายได้ ดังความว่า

เหมือนรู้ดูหวานสว่าง
เลื่อมลูกทุกที่ตรง
มีดมีดยัดสว่างวง
คิดใคร่ไปเที่ยวคัน

กลางดง
เกิดตัน
ว่านชื่อ กระสือแฮ
ชุดบ้างกลางคืน

โคลงนิราศสุพรรณ : 360

กะเหรี่ยงห้ามยามหวานลูก
แก้อย่างไรไม่คลาย
จำหยุดสุดเสียดาย
ริมฮ้างหว่างชอกซุ้ม

ถูกตาย
คลั่งคลุ้ม
ดูร่าม วามเอย
สว่างหวานด้านดง

โคลงนิราศสุพรรณ : 360

จากการศึกษาภาพสะท้อนเกี่ยวกับธรรมชาติ สรุปได้ว่าภาพสะท้อนที่สุนทรภู่ได้แสดงไว้ในวรรณกรรมนิราศเป็นการสะท้อนภาพของธรรมชาติในชนบทเป็นส่วนมาก ซึ่งเป็นภาพธรรมชาติที่เป็นจริงในสมัยนั้น เช่น ภาพธรรมชาติของสัตว์น้ำ สัตว์บก สัตว์ป่า ธรรมชาติของพืชในป่า ธรรมชาติของป่าเขา เป็นต้น และในขณะเดียวกันธรรมชาติต่าง ๆ เหล่านั้นเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าเป็นธรรมชาติที่น่าอยู่ ทำให้ผู้ศึกษาได้ทราบถึงสภาพความเป็นอยู่ของชาตินั้น ๆ ไม่ว่าจะเป็นพืช หรือ สัตว์ ว่าดำรงชีวิตกันอย่างไร นับได้ว่าความรู้จากการได้ศึกษาวิเคราะห์ในเรื่องนี้เพิ่มขึ้น และทำให้ทราบว่าธรรมชาติในสมัยนั้นมีความอุดมสมบูรณ์มาก

บทที่ 3

สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

การวิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ ได้ผลสรุปดังต่อไปนี้

ความมุ่งหมายในการศึกษาค้นคว้า

เพื่อวิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

1. ศึกษาความรู้เกี่ยวกับภาพสะท้อนทางสังคมจากตำรา เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อประกอบการวิเคราะห์
2. ศึกษาค้นคว้าโดยนำผลงานของสุนทรภู่จากนิราศ 7 เรื่องมาวิเคราะห์
3. เสนอผลการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์

สรุปผลการศึกษาค้นคว้า

จากการวิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมจากวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ ตามความมุ่งหมายและวิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้าที่กล่าวมาข้างต้น แบ่งเป็นด้านต่าง ๆ ได้ ดังนี้

1. ภาพสะท้อนเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ พบว่าราษฎรมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์อย่างสูงสุด เพราะกษัตริย์มีอำนาจ มีอิทธิพลต่อชีวิตของผู้คนในสมัยนั้นมาก ประชาชนตระหนักดีว่า พระมหากษัตริย์ทรงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อบ้านเมือง ทรงเป็นศูนย์รวมของประชาชน ดูแลทุกข์สุขของราษฎร ดังนั้นจึงได้รับการยอมรับในการมีพระราชอำนาจนั้นประดุจว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็น “เจ้าชีวิต” สามารถจะทำให้บุคคลเจริญรุ่งเรืองด้วยลาภ ยศ สรรเสริญ สุข หรือตกอับได้เช่นกัน

2. ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศาสนาและความเชื่อ

2.1 ด้านศาสนา พบว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ประชาชนให้ความเคารพเลื่อมใสศรัทธามาก โดยสังเกตจากวรรณกรรมนิราศสุนทรภู่ได้สะท้อนภาพของพุทธศาสนิกชนเดินทางไปนมัสการพระพุทธรูปและพระภิกษุตามอารามต่าง ๆ แม้แต่องค์พระมหากษัตริย์และเจ้านายชั้นสูงยังเสด็จไปนมัสการบำเพ็ญพระราชกุศลเช่นกัน แสดงให้เห็นว่าคนไทยสมัยนั้นนับถือพระพุทธศาสนาอย่างแน่นแฟ้น รับเอาพระพุทธศาสนาเข้ามาเป็นที่พึ่งทางใจ และยังนำเอาหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์มาประพฤติและปฏิบัติเยี่ยงพุทธศาสนิกชนที่ดี นอกจากนั้นยังสะท้อนในเรื่องการทำบุญกรวดน้ำอุทิศส่วนกุศลให้กับผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว เป็นต้น แต่ก็ยังมีส่วนที่ทำให้ศาสนาเกิดความมัวหมองได้คือ การที่พระภิกษุสงฆ์บางรูปประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ไม่สมควรแก่สมณเพศ

2.2 ด้านความเชื่อ พบว่าภาพสะท้อนสังคมสมัยนั้นเชื่อถือและยอมรับสิ่งที่มีอำนาจเร้นลับ เช่น เชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ เทพ เทวดา เทพารักษ์ เชื่อในเรื่องกรรม โดยเชื่อว่าบุคคลใดกระทำความดี ย่อมได้รับผลของการกระทำดีนั้น และถ้าใครทำกรรมชั่วก็ย่อมได้รับผลชั่วตอบแทนเช่นกัน ความเชื่อในเรื่องพระศรีอารีย ความเชื่อในเรื่องความเป็นอนิจจัง ความเชื่อในเรื่องนรกสวรรค์ ความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ ความเชื่อในเรื่อง ผีसाง นางไม้ เจ้าป่า เจ้าเขา ความเชื่อในเรื่องโชคลาง และความเชื่อเรื่องของยาอายุวัฒนะไว้อีกด้วย

3. ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศิลปกรรม

3.1 ด้านสถาปัตยกรรม พบว่า สิ่งก่อสร้าง เช่น โบสถ์ วิหาร มณฑป เจดีย์ ในสมัยนั้น ได้ถูกสร้างขึ้นมาจากผู้มีฝีมือหรือช่างในสมัยนั้น โดยมีความสามารถในการสร้างได้อย่างวิจิตรบรรจงยิ่งนัก ซึ่งสะท้อนให้เห็นในด้านของความเป็นเอกลักษณ์ของชาติได้อย่างหนึ่ง

3.2 ด้านประติมากรรม พบว่า พระพุทธรูปและรูปปั้นต่าง ๆ ที่อยู่ภายในวัดแต่ละแห่งได้สะท้อนให้เห็นถึงฝีมือของผู้ปั้นแต่งว่ามีความสามารถในการปั้นพระพุทธรูปปางต่าง ๆ เช่น ปางสมาธิ ปางไสยาสน์ ได้อย่างละเอียดสวยงาม นอกจากนั้นยังพบอีกว่าบานประตูโบสถ์ได้รับการแกะสลักด้วยฝีมือประณีตงดงาม ลวดลายของบานประตูโบสถ์มีความอ่อนช้อยสวยงามยิ่งเช่นเดียวกัน

4. ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการดำรงชีวิต

4.1 ด้านที่อยู่อาศัย พบว่า มีลักษณะเป็นเรือนอยุธยาเป็นโรง คือสร้างเป็นแถวยาวเรียงรายอยุธยาเป็นน้ำเช่นกัน ส่วนที่เป็นแพก็จะมีลักษณะลอยอยู่ในน้ำ และถ้าเป็นแก่งก็จะเป็นที่อยู่ของชาวจีนที่อพยพมาอยู่ในไทย แล้วสร้างที่อยู่อาศัยในลักษณะเป็นแก่งจีน

4.2 ด้านการแต่งกาย พบว่า สตรีไทยนุ่งผ้าถุงลายหรือโจนกระเบน ส่วนท่อนบนถ้าเป็นสาวชาววังจะห่มสไบ ถ้าเป็นสาวชาวบ้านจะห่มตะแบงมานเพิ่มความทะมัดทะแมงขึ้น ส่วนชายไทยบอกแต่เพียงว่านุ่งโจนกระเบนไว้เท่านั้น ส่วนสตรีลาวจะนุ่งผ้าทวยาว สวม

เสื้อแขนยาว ห่มสไบ สำหรับสตรีจะแต่งกาย โดยสวมเสื้อสีดำ มีขลิบผ้าสีแดง นุ่งผ้าสั้น ทรงกระบอก นิยมเจาะหูเป็นรูโต สำหรับสตรีมอญจะนุ่งผ้าถุงยาวกรอมเท้าและห่มผ้า หลากหลายสีเหมือนสีรุ้ง ชายมอญไม่ได้สะท้อนไว้บอกแต่เพียงว่านิยมเอาหมวกที่ขาวและพวง สตรีกะเหรี่ยง จะแต่งกาย โดยสวมชุดสีขาว ในเรื่องของผมไม่ว่าสาวไทยหรือมอญหรือลาวจะ เก้าผมมวย นอกจากนั้นยังสะท้อนให้เห็นในเรื่องของการใช้เครื่องสำอาง เช่น ใช้เขม่าเขียน ตาเขียนคิ้ว ใช้ขมิ้นทาหน้า และเครื่องประดับ เช่น ขนเม่นมาแซมผม เอาลูกปัดหลายหลาก สีใส่ที่ข้อมือ เป็นต้น

4.3 ด้านอาหาร พบว่า มีการประกอบอาหารชาวบ้านและอาหารชาวป่า ทั้งอาหาร คาวและหวาน รวมถึงผักผลไม้ชนิดต่าง ๆ อีกด้วย

4.4 ด้านการคมนาคม พบว่า มีการใช้เรือแพเป็นพาหนะทางน้ำ ส่วนทางบกจะมีการใช้ช้าง วัวเทียมเกวียน ควายนาค และการเดินทาง เป็นต้น

4.5 ด้านการประกอบอาชีพ พบว่า วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ได้สะท้อน เกี่ยวกับการประกอบอาชีพไว้มาก เช่น การประมง การทำไร่ทำนา การทำไร่ฝ้าย ไร่กล้วย ไร่อ้อย ทำโรงงานน้ำตาลจากต้นตาลและจากอ้อย การทำโรงกลั่นสุรา การปั้นภาชนะ ตลอดจนการค้าขายสินค้าชนิดต่าง ๆ ทั้งสดและดองไว้ เช่น เนื้อสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ สุนัข เป็ด ไก่ ปลาชนิดต่าง ๆ ผักและผลไม้ ผ้าแพรพรรณ หมากพลู และเครื่องเทศ เป็นต้น

4.6 ด้านมหรสพ การละเล่น พบว่า มีการละเล่นประเภทเพลงเรือ กล่าวสักวา ขับซอ เจราจาโชน ขับเสภา ส่วนมหรสพนั้น จะมีละคร มวยปล้ำ การจุดดอกไม้ไฟ จุดพลุ อย่างสวยงาม และมีดนตรีปี่พาทย์บรรเลง เป็นต้น

4.7 ด้านการเมืองการปกครอง พบว่า สังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ได้สะท้อน ภาพทางสังคมที่เกี่ยวกับขุนนางที่กดขี่ประชาชน และเอาเปรียบด้วยวิธีของผู้มีอำนาจจะพึง กระทำ

5. ภาพสะท้อนเกี่ยวกับธรรมชาติ พบว่า ในสมัยนั้นมีความอุดมสมบูรณ์ตาม ธรรมชาติ คือ ในป่ามีต้นไม้ มีสัตว์นานาชนิดอาศัยอยู่ทั้งสัตว์บก สัตว์น้ำ สัตว์น้ำจืด สัตว์น้ำเค็ม ธรรมชาติที่เป็นชายฝั่งทะเล และยังสะท้อนให้เห็นถึงสภาพความเป็นอยู่ การหาอาหารของ สัตว์ต่าง ๆ ตลอดจนสะท้อนให้เห็นถึงพืชพันธุ์ทั้งพืชบก พืชน้ำ และพืชสมุนไพรไว้อีกด้วย แสดงให้เห็นว่าสุนทรภู่เป็นผู้มีความรอบรู้เกี่ยวกับธรรมชาติเป็นอย่างดี

อภิปรายผล

จากการศึกษาภาพสะท้อนสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่จำนวน 7 เรื่อง พบว่าภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับชีวิตของคนในสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีหลายด้าน เช่น ในด้านที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ ด้านศาสนาและความเชื่อ ด้านศิลปกรรม ด้านการดำรงชีวิต และด้านธรรมชาติ ซึ่งภาพสะท้อนในด้านเหล่านี้ ผู้ศึกษามีความเห็นว่าเป็นภาพสะท้อนที่ทำให้เห็นถึงสภาพสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ว่ามีการดำเนินชีวิตกันอย่างไรบ้าง เช่น ภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ ผู้ศึกษามีความเห็นว่าคุณนางและราษฎรมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์เปรียบได้ว่าเป็น “เจ้าชีวิต” เพราะพระมหากษัตริย์มีอำนาจที่จะทำให้ผู้ใดเจริญด้วย ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ หรือทำให้หมด ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ ได้เช่นกัน

ส่วนภาพสะท้อนในด้านศาสนาและความเชื่อ ผู้ศึกษามีความเห็นว่างสังคมในสมัยนั้นมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนามาก โดยสังเกตได้จากภาพสะท้อนในวรรณกรรมนิราศที่ผู้ศึกษาได้นำมาวิเคราะห์ โดยกวีได้สะท้อนภาพของพุทธศาสนิกชนในสมัยนั้น จะมีความเลื่อมใสและศรัทธาในเรื่องของศาสนามาก เช่น มีความพยายามในการเดินทางไปกราบนมัสการองค์พระยังสถานที่ต่าง ๆ มีการสร้างโบสถ์ วิหาร องค์พระ นอกจากนั้นยังมีความศรัทธาในการที่จะทำบุญตักบาตร ตลอดจนประพฤติตนให้เป็นแบบอย่างที่ดีในฐานะที่เป็นพุทธศาสนิกชน แต่ก็มีบางอย่างที่ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมนิราศที่สะท้อนไว้ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการประพฤติตนในสิ่งที่ไม่เหมาะสมกับการเป็นสมณเพศ เช่น การที่พระเตชะตะกร้อ การเล่นพนันชนไก่ จึงทำให้ผู้ศึกษาได้มองเห็นว่า บุคคลที่ทำให้ศาสนามัวหมองก็คือผู้ที่เป็สมณเพศซึ่งมีอยู่ในพุทธศาสนาмаครันรัตนโกสินทร์แล้ว

สำหรับเรื่องของความเชื่อนั้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่างสังคมในสมัยนั้นมีความเชื่อในเรื่องสิ่งเร้นลับ เชื่อในเรื่องของไสยศาสตร์ โชคลาง ภูตผีปีศาจ และเชื่อในเรื่องของเทพ เทวดาว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สามารถพึ่งพาได้ และนอกจากนั้นยังมีความเชื่อในเรื่องของกรรมไว้อีกหลายอย่าง ซึ่งความเชื่อเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงว่างสังคมสมัยนั้นมีค่านิยมที่เหมือน ๆ กัน โดยยังไม่มี การพิสูจน์ว่างเป็นเรื่องจริงหรือไม่

ส่วนด้านศิลปกรรม ผู้ศึกษามีความเห็นว่างผู้สร้างงานศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมในสมัยนั้นเป็นผู้มีฝีมือในการปั้นแต่งและสร้างสรรค์งานศิลปกรรมได้อย่างดียิ่ง เพราะภาพสะท้อนที่กวีได้สะท้อนออกมาในด้านศิลปกรรมนั้นมีความเหมือนจริงมากกว่ากับว่างศิลปกรรมเหล่านั้นมีชีวิต

ด้านการดำรงชีวิตก็เช่นเดียวกัน สังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกวีได้สะท้อนภาพความเป็นอยู่ไว้มากหลาย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของถิ่นที่อยู่อาศัย การแต่งกาย อาหารการกิน

การคมนาคม การประกอบอาชีพ การมหรสพ การละเล่น และการเมืองการปกครอง ซึ่งภาพสะท้อนเหล่านี้ สะท้อนอยู่ในวรรณกรรม และได้สืบทอดกันมาสู่ยุคปัจจุบัน

ส่วนภาพสะท้อนเกี่ยวกับธรรมชาติไม่ว่าจะของพืชและสัตว์ที่ปรากฏในวรรณกรรมนั้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่ธรรมชาติเหล่านั้นให้คุณประโยชน์อย่างมากมายแก่ผู้ที่พบเห็น ดังที่กวีได้สะท้อนให้เห็นในเรื่องความเป็นอยู่ของสัตว์น้ำ เช่น ปู แมงดา จระเข้ ส่วนสัตว์บกก็ให้เห็นสภาพความเป็นอยู่ของ ลิง ค่าง บ่าง ชะนี นก นานาชนิด เป็นต้น ซึ่งสัตว์เหล่านี้ทำให้ผู้พบเห็นเกิดความเพลิดเพลิน มีความสุข นอกจากนี้ยังสะท้อนธรรมชาติของชายทะเลที่มีคลื่นหาดทราย และกาบหอยที่สวยงามตลอดจน สะท้อนให้เห็นถึงพืชสมุนไพรต่างๆ ที่สามารถนำมาสกัดเป็นยารักษาโรคได้อีกด้วย

สรุปแล้ว ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ เป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ศึกษาได้รับคุณค่าจากการได้ศึกษาวิเคราะห์เป็นอย่างมาก ผลที่ได้จากการวิเคราะห์ศึกษานี้จะเป็นประโยชน์และจุดประกายให้ผู้ศึกษาได้มีแนวความคิดที่จะศึกษาหาความรู้จากภาพสะท้อนในวรรณกรรมเรื่องอื่น ๆ อีก

ข้อเสนอแนะ

นอกเหนือจากการศึกษาภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่แล้ว น่าจะได้ศึกษาภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณคดีนิราศของกวีคนอื่น ๆ ต่างยุคสมัยกัน เพื่อเปรียบเทียบและได้เห็นวิวัฒนาการของสังคมแต่ละยุคสมัย ผ่านทางวรรณกรรมนิราศด้วย

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กัทลี สมบัติศิริ. (2546, 12 สิงหาคม). "ศิลปะไม้ดัดเขมรของไทย," สกุลไทยรายสัปดาห์. 49(2547) : 122.
- เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา.(2523). สภาพการค้าไทยระหว่างพ.ศ.2335-2398. ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.
- กรมประมง. (2512). เครื่องมือทำการประมงประเภทน้ำเค็มของประเทศไทย. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร. (2525). กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. สมุดภาพวิวัฒนาการแต่งกาย สมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์
- จารุวรรณ ธรรมวัตร. (2523). โลกทัศน์ทางการเมืองจากวรรณกรรมอีสาน:มหาสารคาม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.
- ชลัช จงสืบพันธ์. (2524).
- ชมนาด เสวิกุล. (2533). ประวัติชีวิตและผลงานของสุนทรภู่. ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อานวยสาส์น.
- ณัฐวี ทศธร และ สุริยา รัตนกุล (2514). สารานุกรมกลุ่มชาติพันธุ์ละว้า. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สหธรรมมิกจำกัด.
- ดวงมน จิตรจำนงค์. (2536). สุนทรียภาพในภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธรรมสาร.
- ดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอสมเด็จกรมพระยา. (2518). ชีวิตและงานของสุนทรภู่. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ : เสริมวิทย์บรรณาการ.
- เทพชู ทับทอง (2539). หนังสือภาพประวัติศาสตร์กรุงเทพฯย้อนยุค. กรุงเทพฯ: วัชรินทร์การพิมพ์จำกัด.
- แน่นน้อย ศักดิ์ศรี,ม.ร.ว. (2537). มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ.
- บรรจง บรรเจิดศิลป์. (2517). วาจนทนทางปากกา. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- พร้อมจิต ศรีลัมพ์ และคณะ. (2535). สมุนไพรรสวนสิริรุกขโต. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด.
- พวงนิล คำบังสุ. (2544). หน้าต่างสู่โลกกว้าง (ลาวและกัมพูชา). กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์ จำกัด.

- ภัทรพร รุ่งจรรยา และ โสภาค หลิมพาพันธ์. (2545). *ประเพณีอั้งมีถ่อง*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
คุรุสภาลาดพร้าว.
- วนิดา ลิขิตกันทิมา. (2517). *การศึกษาบุคลิกภาพของสุนทรภู่ตามหลักจิตวิทยา*.
ปริญญาานิพนธ์ กศ.ม. (วิชาเอก ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.
- วิทย์ ศิวะศรียานนท์. (2531). *วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์*. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- วิภา กงกะนันท์. (2533). *วรรณคดีศึกษา*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วงศ์สถิตย์ จำกุล และคณะ. (2540). *สมุนไพรไทยมรดกไทย*. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้น
ติ้งกรุ๊ป แอนพับลิชชิง จำกัด.
- ศิริกุล สันติชาติ. (2536). *การวิเคราะห์ภูมิปัญญาชาวบ้านจากวรรณคดีประเภทนิราศ นิทาน
คำกลอน กลอนบทละคร*. ปริญญาานิพนธ์ กศ.ม. (วิชาเอกภาษาไทย) กรุงเทพฯ :
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.
- ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. (2534). *อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2538). *สุนทรภู่ครูเสภาและทะเลอันดามัน*. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ.
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. (2521). *โลกทัศน์ชาวไทยภาคใต้*. สงขลา : ศูนย์ส่งเสริมภาษาและ
วัฒนธรรมภาคใต้. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา.
- สุคนธ์ จงตระกูล. (2513). *กษัตริย์ในวรรณคดีไทย*. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต.
กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ส. พลายน้อย. (2544). *เล่าเรื่องพม่ารามัญ*. กรุงเทพฯ : พิมพ์คำสำนักพิมพ์.
- อมรา พงศาพิชญ์. (2533). *วัฒนธรรม ศาสนาและชาติพันธุ์ : วิเคราะห์สังคมไทยแนว
มนุษยวิทยา*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อานนท์ อาภาภิรมย์. (2515). *มนุษย์กับสังคม : สังคมและวัฒนธรรมไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ.

ประวัติย่อผู้ทำสารนิพนธ์

ประวัติย่อผู้ทำสารนิพนธ์

ชื่อ - สกุล	นางสาวนิจันรินทร์ แจ่มสมบูรณ์
วัน เดือน ปีเกิด	25 มกราคม 2498
สถานที่เกิด	ตำบลวัดเกาะหลัก จังหวัดประจวบคีรีขันธ์
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	12 ซอยทองหล่อ 1 ถนนวิภาวดีรังสิต แขวงลาดยาว เขตจตุจักร กรุงเทพมหานคร 10900
ตำแหน่งหน้าที่การงาน	อาจารย์ 2 ระดับ 7
สถานที่ทำงาน	วิทยาลัยพัฒนศึกษาเซดุน กรุงเทพมหานคร
ประวัติการศึกษา	พ.ศ. 2521 การศึกษบัณฑิต (ภาษาไทย) มหาวิทยาลัยศรีนครินทร- วิโรฒ บางเขน พ.ศ. 2546 ปริญญาโท การศึกษามหาบัณฑิต (ภาษาไทย) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ